

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№148

(19185)

2018 чылдың
декабрь 18
вторник

Хүннүн үнери — 08:55
Ажары — 15:56
Хүн дурту — 07:01

Садар өртээ хостуг 12+

Бүгү-делегейниң XXIX кышкы универсиадазының оду

АРАТ ШӨЛҮНГЕ КЫПСЫР

Сибирьниң күрүнениң эмчи университетиниң доозукчузу Начын Намдан кышкы универсиадазының От факелин Томскиниң кудумчуларында эккел чор.

Бөгүн, декабрь 18-те, 2019 чылда Красноярск хоорайга болуп эртер Бүгү-делегейниң XXIX кышкы универсиадазының Одун чалаарының ёзулалы болур.

От факелиниң тудукчулары Тываның Илдан-Маадыр аттыг музейиниң чанындан 12 шак 30 минута турда үнгеш, хоорайның тураскаалдыг черлери болуп Кызыл партизаннарга тураскаал, «Азия өвү» скульптурлуг комплекс, Цеченлинг үрээзи, Тыва үндезин культура төвүнүн аны-биле эртерлер.

Универсиадазының Одун Кызылдың кудумчулары-биле 17 факел тудукчулары эккээр. Оларның аразында Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол, кикбоксингиге делегей чемпиону Кежик Монгуш, самбога Европаның ийи дакпыр чемпиону, студентилер аразында делегей чемпиону, дзюдога Пан-Америку Кубоктуң хүлер медалының эдилекчизи Альберт Монгуш, шериг албанныглар аразында хостуг хүрешке делегейниң 3 дакпыр чемпиону, делегейниң бирги чери дээш хүрештиң тиилекчизи Начын Куулар, дзюдога Европаның бирги чери дээш маргылдааның тии-

лекчизи Саян Ондар, кадык кызыгаарлыг спортчулар аразында ча адарынга Европа чемпиондының мөңгүн медалының эдилекчизи Руслан Очур, ТывКУ-нун ректору Ольга Хомушкы, Siberian Wellness компанияның төлээзи Игорь Гончар, «Vo_Young_возрождение» аныяктар шимчээшкениниң удуртукчузу Гульсара Сибгатуллина олар бар.

Студентилер оюнунун От эстафетазының түнчел чадазы Кызылдың Арат шөлүнгө 13 шакта универсиадазының одун кыпсыр ёзулал-биле доостур.

Бистиң корр.

Хүннүн медээлери

ДЕМНЕЖИП АЖЫЛДААР

Эрткен пятницада «Азимут» аалчылар бажыңының хуралдаар залында ТР-ниң Күрүне Чөвүлели болуп эрткен. Ол дугайында Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол интернетте бодунун блогунда мынчаар бижээн:

«Президентиниң чарлап үндүргени узун хуусаада санаттыг төлөвилелдерниң кол уткасы — Россияда чурттап чоруур улустарның амыдырал-чуртталгазын экижидип, узун кадык назынны назылаарынче болгаш сайзыралче бүгү талазындан таарымчалыг байдалдарны тургузарынче угланганы. Ону чедип алырда, хөөн чок чорук-биле карак чаап кылган херээ чок. Төлөвилелдерни эгезинден тура хандыр билип, иштинден сайгарып алырынче бо хүн эрттиргенивис Республиканың Күрүне Чөвүлелиниң ажил-херээн командаларга чарлып алгаш, ажил-агыйжы оюннар хевирлиг эрттирдивис. Команда бүрүзү бир кожунунун чижээнге 12 кол угланышкыннарның ачызында чоокку үш азы алды чылдарда келир үеде канчаар сайзырай бээрин санап үндүрер. Команданың чедишкени ында бар кижилер бүрүзү сеткилинден кижип, санал-оналдарны кириеринден кончуг хамааржыр турган. Эгезинде черле берге. Ынчалза-даа демнежип алгаш, бергелерни ажар ужурулуг бис. Бо хүнде бисте ындыг үүле онаашкан. Албан-биле эчизинге чедир чүткүдер херек».

МИСС БОЛГАШ МИСТЕР

Ноябрь 15-те Тываның В. Көк-оол аттыг национал театрында «Тываның мисс болгаш мистери-2018» мөөрей болуп эрткен. Аңаа 26 аныяк оолдар, уруглар киришкен. Мөөрейни бүгү Россияның «Мисс Россия Интернешл» ниитилел биле ТР-ниң Культура яамызы, «Тываның аныяктары» хөй-ниити организациязы Кызыл хоорайның кезек сайгарлыкчыларының деткимчези-биле организаастап эрттирген.

ДОЪШТАН ТООЛ

Кызылдың «Азия төвү» скульптурлуг комплекске декабрь 16-да «Азия төвүнде доъштан тоол» деп доъш скульптураларның дөрткү ажык фестиваль-мөөрейин түннээ. Бо удаада мөөрейни Тывада чарлаан Биче суурлар чылынга тураскааткан.

Мөөрейге кижип келген скульптор мастерлер боттарының ажилдарын 5 хонук дургузунда кылып келген. Түңнелинде бирги черни Арат Бегзи «Ай-кыс биле Ай» деп ажылы дээш алган. Ийги черге Мөңгүн-Тайгадан келген Александр Хертектиң командазының «Хиндиктиг хөлдүң ээзи» деп ажылы төлөптиг болган. Үшкү черни Александр Баранмааның «Кестик» командазы «Тоолчургу эпос-2018» деп композициязы алган.

Фестиваль-мөөрейниң шаңнал фондузу 200 000 рубль болган. 1-ги чер дээш 50 муң, 2-гизи — 30, 3-күзү — 20 муң рубльди шаңналга алган. Орлан Саттың «TuvanCenter» командазы «Хаван чылы моорлап келди» деп ажылы дээш «Нарын композициялыг ажилды күүсеткени» номинацияга тиилекчи болуп, 10 муң рубль-биле шаңнаткан. «Хостуг уран чогадылга» номинацияга Усинскиден келген Андрей Соян, «Үндезин чоннарның амыдыралы» номинацияга «Ивижи оол» деп ажылы дээш Белек Күжүгет шаңналга төлөптиг болган. Мөөрейниң арткан кижикчилери шуптузу 5-5 муң рубль-биле демдеглеткен.

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮГ СОЛУН

Чагыдылга-2019

2019 ЧЫЛДА БИРГИ ЧАРТЫК ЧЫЛДЫҢ СОЛУН ЧАГЫДЫЛГАЗЫНЫҢ ӨРТЭЭ ЭРТКЕН ЧАРТЫК ЧЫЛГА ДЕҢНЭЭРГЕ, ЧИИГЭЭН

	ИНДЕКСТЕР	1 айда	3 айда	6 айда
Хууда чагыдыкчылар	П6855	148,91	446,73	893,46
Бүдүрүлгелер болгаш организациялар	П6860	158,91	476,73	953,46
Редакциядан чагыдарга	-	96	288	576

Эргим эш-өөр! Ынак солунуңарны бажыңдан-даа үнмейн, чагыдып алып чаа арга база тыптып келген. Чүс-чүс километр ыракта чурттап турар чоок кижилериңерге, эштериңерге белек кылдыр, podpiska.pochta.ru сайтыны таварыштыр солунну чагыдып берип болур силер.

Солун дамчыштыр чарлалдар, байыр чедиришкенин төлөвирлиг кылып болур. Электроннуг почта: reklamashyn@mail.ru. Тел. 8-923-552-20-70, Вайбер: 8-929-358-97-21.

Солунну чиик өртекке чагыдып алып арганы эрттирбе! Чагыдылгаже далаш!

Чурттап олурар суурувус

АРАТ ЧОННУҢ КҮЖҮ-БИЛЕ

Тыва араттар көшкүн амыдыралдан сууржуң байдалче шилчип эгелзэн үези 1947 чыл. Ол чылын чамдык суурларның таваса салдынган. Тывага суурларны хөгжүдеринге совет күрүне дыка улуг деткимчени көргүскен. Узун хуусаалыг болгаш эгидилге чок чээлилерни колхозтарга берген. Ынчан машина-техника бар эвес, шупту ажилдарны араттарның кызыл холу-биле кылып турган. Чудуктарны тайгалардан кыжын шанажыг, чайын тергелиг айттарга сөөртүп эккээр чүве. Тудугжулар чудуктарны балды-биле чонуп, манзаларны хол хирээзи-биле дилдирип турган. Бажың-балгат тудуунга, суурлар чаагайжыдылгасын эр-херээжен чон дыка-ла идепкейлиг киришкен. Арат чоннуң кызыл күжү-биле туттунган суурларның сөөлгү чылдарда арай-ла хоозурап, ээнзиреп турары дыка-ла хомуданчыг-дыр.

Чимит-Доржу Байырович Ондар Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң даргазынга ажилдап тургаш, суурларны хөгжүдеринче шыңгы кичээнгеини салып турду. Бо ажил көдээде канчаар чоруп турарын боду кээп хынаар дарга. Ооң түңнелинде суурларга ажил дойлууп үндү. Чайын кудумчуларга хилис агып чыдар суг-даа, кургап каткан ыштар-даа ынчан чок чүве.

Ам кандыг-дыр? Суурларның чаагайжыдылгасынче чагырга даргалары көңүс сагыш салбастаан. Бүдүн-бүрүн, чаагайжыттынган суурлар ам аргажок апаргылаан. Чагырга даргаларының

огулуг бүдүрген, кылган ажылы каракка көзүлбес боор-дур. Чо-гум черле чүнү кылып турары билдинмес. Элдеп чүве!

Тыва Республиканың Баштыңы — Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол бичи суурларны хөгжүдериниң дугайында айтырыгны бодунуң Айыткалынга көдүргөн. Бир эвес Тываның Баштыңы бо айтырыгны шимчептээн болза, бичи суурлар ол олчаан октаттынар чыгы турган ышкажыл.

Бир демдеглексеп каар чүүлүм, Чыргакы өрү тайгада эвээш чуртакчылыг Элдиг-Хем деп суур бар. 2017 чылдың декабрь 22-де ында чаа эмнелге ажиттынды. Ооң ажыдышынынга мени чалаан, кириштим. Ынчан республиканың культура сайыды Алдар Тамдын бо суурга клуб туттурарын аазаан чүве. Удавас чаа клубтун тудуу доостур. Элдиг-хемчилер чаа чылды чаа клубка уткуур боор. "Сөглзэн сөс — көрткен ыяш" деп үлегер домак бар болгай. Эр хей, Алдар Константинович! Өске удуртукчулар бо сайыттан үлегер алыры күзгүчүг.

Ам черле болзун, үе келген чүве бо, борастан хун эрттирип, күрүне бюджетинден ай санында хей акша шалың ап келген даргалар эки тура-биле халажылгаже үнерин манап турар. Чаа чылда ТР-ниң Чазан чамдык чагырга даргаларын солур, эдере тыртарын өөренип көрзе эки деп саналдыг мен.

Кара-Сал ООЛАК, совет, партия, ажил-агый органның хоочуну.

Сибирь федералдыг округта

КАТТЫШКАН ПЛАН ЁЗУГААР

Россияның Чиңгине прокуратуразының Сибирь федералдыг округта эргелели контроль хыналда органның саналдарын ёзугаар, 2019 чылда юридиктиг черлерге болгаш хуу сайгарлыкчыларга план ёзугаар хыналдаларны чорударының каттышкан планын тургускан.

Округтуң (регионнар аразында) контроль хыналда органның саналдааны-биле 5713 хыналданы чорудар турган болза, каттыштырган планын сөөлгү вариантызында 3351 хыналданы кириген. Азы контроль хыналда органның саналдап киригени хыналдаларның барык 41 хуузуң хүлээвээн.

Оларның аразында планын тургузуп турар үеде кандыг-бир чылдагаан ужуң ажил-чорудулганы соксаткан ажил-агый субъектилеринге хыналда чорудары үндезин чок дээш чөпшээрэвээн.

План ёзугаар үш чылда чаң-

гыстан эвээш эвес хыналда чорудар дугайында хоолжудулганың негелделерин сагывааны-биле Сибирь Федералдыг округта "Ростехайгаарал" эргелелинге болгаш Верхнеобск-девискээринде "Росбалык ажил-агый" эргелелинге чамдык хыналдаларны чорударын чөпшээрэвээн барган.

Ажил-чорудулгаларның чамдык хевирлеринге күрүнениң контроль (надзор) талазы-биле план ёзугаар хыналда чорудар чугула үелерин барымдаалавайин саналдап кириген боорга, Сибирь федералдыг округта "Росбойдус хайгаарал" департаментинге, Сибирь регионнарының аразында "Росстандарт" эргелелинге, Сибирьниң "Ростехайгаарал" эргелелинге 66 контроль хемчеглерни чөпшээрэвээн.

Россияның Чиңгине прокуратуразының Сибирь федералдыг округта эргелелиниң парлагга албаны.

Эрткен пятницада Россияның почтазының Тывада салбыры ажылынга бердинген почтачыларны демдегеп, хүндүлел бижиктерни тывыскан.

Амгы үе-шагның сайзыралының аайы-биле информастыг технологиялар хун келген тудум улам чаарттынып, харылзаа ажилдакчыларынга негелде улгатканы-биле почтачыларның ажылы база өскерилген. Каш чылдар бурунгаар чүгле чагаалар болгаш солун-сеткүүлдерни чедирип турган болза, амгы үеде интернет садыглажышкын сайзыраңгай апарганы-биле улустуң чагыдып, садып алганы улуг эвес хемчээлдиг барааннарын чедирер бедик харысалга база онаашкан. Республиканың девискээринде ниитизи-биле 100 ажыг почта салбырларында 800 хире кижиге ажилдап турар.

Почтачы кижиниң ажылы чымыштыг берге. Ылаңгыя көдээ суурларда почтачылар чамдык чурттакчыларның талазындан харысалга чок факт, барымдааларның барын демдегеп турар. Чижээлээрге, Мөңгүн-Тайга кожуунуң Мукур-Аксы суурда Эрик кудумчузунда чагыдылгалыг школада ажилдап турар башкылар база

«Шын» солунуң журналистери хоочун бижикчи, чагыдыкчы Маадыр-оол Данзынга байыр чедирип турары.

суурнуң чамдык чурттакчылары ызырар ыттарын бош салыпкан боор, олар почтачыларны ызырып кагы дег коргунчуг апаар, бажыңче шуут чоокшулатпас, боттары база бажыңыга олурбас болуп турарына почтачылар хомудуп турар.

Хей чылдарда ажилдап, корреспонденция чедирип чоруур почтачыларны чагыдып алыкчылар эки таныыр, оларның чоок өңүктери апаар деп найысылалда почтачы Ирина Серен-Доржу чугаалап турар.

Чурттакчы чондан аңгыда организация, бүдүрүлгө черлери база чагыдылганы чорудуп турар. Оларга республика эмнелгезиниң коллекти-

ПОЧТАЧЫЛАР ЭР ХЕЙЛЕР!

Россияның почтазының Тывада эргелелиниң директору Владимир Ревенко-биле ТР-ниң информатизация болгаш харылзаа сайыды Рустам Грицук почта ажилдакчыларынга байыр чедирип турары.

ви хамааржыр. Ында салбыр бүрүзүнде эмчилер шупту профессионал мергежилин бедидери-биле медицина айтырыгларына хамаарышкан солун-сеткүүлдерни, олышкаш республика амыдыралындан чыда калбас дээш, «Шын», «Тувинская правда» солуннарны чагыдып алыр.

Республикага 2019 чылдың солун-сеткүүлдеринге чагыдылга кампаниязының үезинде

«Шын» солунуң хоочун өңүтү, бижикчизи Алдын-кыс Сарыглар.

солунуң коллективиниң мурнундан хүндүлел бижиктерни, почтачыларга өөрүп четтиришкын бижиктерин тывыскан.

Чөөн-Хемчик кожуунуң Чыраа-Бажы суурда чурттап олурар Оолак Даржааевич Кара-Сал бо чылын 86 харлаан. Ол эрткен чүс чылдың 60 чылдарындан бээр «Шын» солуну чагыдып, үе-шагның аайы-биле колхоз, совхоз тургузушкунунга партия, совет органның ажылынга идепкейлиг кирип, оларның ажил-ижин «Шын» солунга доктаамал чырыдып келген.

Амгы үеде хоочун бижикчи Оолак Кара-Сал солун-биле харылзаазын үспейн, Чыргакы, Чыраа-Бажы, Хорум-Даг, Шем суурларның чурттакчыларының аразында суртаал ажылын чорудуп, солун таварыштыр тыва чоннуң езу-чаңчылдарының дугайында чагыг-сүмени аныктарга берип, малчыннарның чедишкенин, көдээ суурларда чоннуң амыдыралының дугайында бижип, чырыдып чоруур.

«Шынның» хоочун өңүктөрү бирээзи Маадыр-оол Данзын 1958 чылдан тура солуну номчуп турар. Бо үениң дургузунда амыдыралынга кадыг-берге оруктарны эртип, өөрүшкү, муңгаралга таваржып чорза-даа, солун-биле харылзаазын үспээн, «Шын» солунуң хоочун бижикчизи, чагыдыкчызы болур.

Мерген ОНДАР.

Чоннуң кичээнгеинге

ПАСПОРТ СОЛУДАРДА...

Россия Федерациязының хамаатызының паспортун 20 болгаш 45 хар четкенде азы фамилиязын, адын, адазының адын солутканда, ол ышкаш паспортунда кирген шын эвес медээлерни өскертип солударда, Тыва Республиканың Хей хүлээлгелиг төвүнге (МФЦ-ге) билдиришкынни кирип болур. Адреси: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, бажың 7Б («Медучилище» автобус доктаар чер).

Документтерни болгаш билдиришкыннерни №16 көзенекте хүлээп турар. Төптүң ажилдаар шактары:

- понеделник (10.00 – 20.00 шакка чедир);
- вторник, среда, четверг, пятница (08.00 ш. – 18.00 ш.);
- суббота (09.00 ш. – 17.00 ш.).

Күрүне ачы-дузаны алырда, Күрүнениң болгаш муниципалдыг ачы-дузаның ниити порталын www.gosuslugi.ru таварыштыр электроннуг хевирге база

билдиришкынни кирип болур. Бо таварылгада силерниң чоруткан билдиришкыннерни миграция айтырыгларының талазы-биле килдис хүлээп алган деп хууда кабинеттерге дыңнадыг-чагаа чедип кээр, ол ышкаш ында күрүне ачы-дузаны алыр үе-хуусааны болгаш ону кайыын алырын айтып каан боор. Билдиришкынни www.gosuslugi.ru таварыштыр электроннуг хевирге киригенде, күрүне каайлызын 30 хуу чии-

гелделиг төлөп алыр аргалыг болур.

Россия Федерациязының Чазаның 1997 чылдың июль 8-те № 828 доктаалы-биле бадылаан Россия Федерациязының хамаатызының паспортунуң дугайында дүрүм-биле хамааты кижини шынзыдып турар кол документини солударының үе-хуусаазы доктааттыг: 20 болгаш 45 хар четкен үе, ол ышкаш фамилиязын, адын, адазының адын солуткан таварылгалар. Ук айтыттыг таварылгаларда 30 хонук дургузунда паспортту солуткан турар ужурлуг.

Паспортту солударының айтыттыг үе-хуусаазын эртипкен таварылгада Россия Федерациязының Административтиг эрге-хоойлу хажыдышкыннарының дугайында дүрүмүнүң 19.15 чүүлүнүң 1 кезээнге дүүштүр административтиг харысалгага онаар. Ук дүрүмнүң езугаар 2 муңдан 3 муң рубль чедир административтиг торгаал көрдүнгөн.

Россияның ИХЯ-зының Кызыл хоорайда эргелелиниң миграция айтырыгларының талазы-биле килдизи.

Юбилейлер

ТЫВА ДЫЛДЫҢ ШИНЧИЛЕКЧИЛЕРИ

Тыва дылдың шылгараңгай шинчилекчилери, тыва эртемниң алдарлыг ажилдакчылары, филология эртемнериниң кандидаттары Доруг-оол Алдын-оолович Моңгуш биле Зоя Борандаевна Чадамбаның 90 харлаан юбилейин Тываның эртем ниитилели болгаш хөй-ниитизи бо чылын демдегледип эрттирип турар.

Эртемденнерниң 90 харлаан юбилейлеринге тураскааткан "төгерик стол" Алдан-Маадыр аттыг национал музейге болуп эрткен. Аңаа Доруг-оол Алдын-оолович биле Зоя Борандаевнаның ажы-төлү, төрелдери, эртемденнер, эрге-чагырганың төлээлери болгаш тыва дыл эртеминге соңуургалдыглар киришкен.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы – Аппарадының удуртукчузу Анатолий Дамба-Хуурак сөс алгаш, тыва дылды ханы шинчилээринге, ону чонундылы кылдыр камгалап арттырыныгга филология эртемнериниң кандидаттары Доруг-оол Алдын-оолович Моңгуш биле Зоя Борандаевна Чадамбаның улуг ачы-дузазын демдеглээн.

Филология эртемнериниң доктору, Алдан-Маадыр аттыг национал музейниң директору Каадыр-оол Бичелдей филология эртемнериниң кандидаттары

Доруг-оол Моңгуш биле Зоя Чадамбаның тыва дылды шинчилээринге кириген улуг үлүг-хууздун аңгыда эртем-шинчилел ажилдары чорударына аныяк эртемденнерге дузазын бодунуң чижээнге чугаалап, оларга өөрүп четтирип чоруурун илереткен.

Тываның шылгараңгай эртем ажилдакчылары Доруг-оол Моңгуш биле Зоя Чадамбаның долчу намдары болгаш эртем-шинчилел ажил-чорудулгазы-биле "төгерик столдун" киржикчилерин ТГШИ-ниң эртем ажилдакчылары таныштырган.

Доруг-оол Алдын-оолович Моңгуш өвүр кожунунуң Арыг-Бажыдепчерге 1928 чылдың декабрь 12-де төрүттүнген. Абаканның башкы институтун 1951 чылда дооскаш, Кызылдың педагогика училищезинге ажилдап турган. Эртем-билигже чүткүлдүг болгаш, Москваның күрүне университетиниң филология

факультетинче өөренип кирген. Ону 1957 чылда дооскаш, Тыва автономнуг областың башкылар билии бедидер институтунга тыва дыл башкылаарының талазы-биле методистеп ажилдап, тыва дылды шинчилээр эртем ажилын эгелээн. Эртем-шинчилел ажилдарына бодунуң билиин бедидер сорулга-биле ССРЭ-ниң Эртемнер Академиязының Дылдар билиглериниң институтунуң

аспирантура-зынче өөренип кирген. "Тыва дылда эрткен үениң хевирлери" деп диссертацияны чедишкенин камгалап, филология эртемнериниң кандидаты эртем адын чедип алган. Доруг-оол Моңгуш

150 ажыг эртем ажилдарының автору. Зоя Борандаевна Чадамба 1928 чылдың март 10-да Тожу кожунунуң Хөл деп черге төрүттүнген. Кызылдың № 2 школазының 1947 чылда доозукчузу. Ленинградтың күрүне университетиниң чөөн дылдар факультетин дооскан соонда Кызылдың № 2 школазынга тыва дыл башкылап ажилдап

тура, Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институтунуң дыл болгаш бижик секторунуң ажылыныче шилчээн. ССРЭ-ниң Эртемнер Академиязының Дылдар билиглериниң институтунуң аспирантуразынче бот-өөредилге-биле 1962 чылда өөренип кирген. "Тыва дылдың тожу диалектизи" деп диссертацияны чедишкенин камгалап, филология эртемнериниң кандидаты эртем адын чедип алган. Зоя Борандаевна 70 ажыг эртем ажилдарының автору.

Тываның шылгараңгай эртемденнери Доруг-оол Алдын-оолович Моңгуш биле Зоя Борандаевна Чадамбаның тыва дылды шинчилээринге болгаш сайзырадырынга кириген улуг үлүүн "төгерик столдун" киржикчилери онзалап айтып, оларның эртем өнүгүзүн камныг эдилээриниң эргежок чугулазын демдеглээннер.

Шаңгыр-оол МОҢГУШ.

Сооктан камгаланыңар!

КАЪТТАНГАНЫ-ЛА ДЭЭРЕ

Бо чылын декабрь ай Сибирге улуг сооктардан эгелээн. Красноярск крайда –40 градус дээр, ол соң-даарта Тывага келирдир ийин деп турувуста, шынап-ла, кончуг соогун манатпаан. Кайы-даа чылын кыштың үш айында Тывага соокдыңызаан деп чүве черле туруп көрбээн. Ынчангаш идик-хеп-биле чылыгларының айтырыы биске бирги черде турар.

Кыжын кандыг хеп кедип турар бис? Ол дугайында эрткен чылын база бижип турган кижилер болгай мен. Ынчан Тываның соогу Кыдыккы Соңгу чүк-биле дең болуп турарын, Якутияда Оймякон деп черде сооктуң ортумаак деңнели январь айда –46, хире-хиреде –50 ажа бээрин, Тывага база –50-даа чеде бээрин онзагайлаан мен. Чүге дизе кыжын биске соок ыяап-ла дыңзыр, ылаңгыя чыварлыгга казыр 20 ажарга-ла безин дидиренчиг.

Кажан-даа эскерерге, аныяктарның, элээди оолдарның курткалары чолдак, дөңмек ортузу безин четпес болурга, күжүр төлдерни, мындыг соокта белкежинде курткалыг, пөс чүвүрлүг канчап шыдажып чоруурлар ирги деп бодаар мен. Чолдак хептин адаандан соолаңнады үрер-ле болгай. Чүвүр иштинге чеже катташкы кедип болурул? Улуг дизе-ле, ийи боор, бо ажы-төл оон хөйүн кедер бе, оон аңгыда хөй каът хеп эгдинмес-дүгдүмнес болгай.

А садыгларда болгаш рынок-базаарларда Тываның соок ыжынга шоолуг таарышпас, ки чылыглаттынмаан чолдак курткалар садып турар. Кыс курткаларның тоннары база дискетпес, дөмей-ле чолдак. Ол өөкүйлер база ийи хире колготки, рейтуза кедер. Дискеттери, өңмээ кезээде доңуп чоруур. Азылап кырый бээр, бут, дискет аарыыр чүве ында-ла болгай. Күштүг сооктардан чүгле

езулуг дүктен болгаш ылап-ла кештен кылган хептер камгалап шыдаар. Курткаларның иштинге синтепон звес, а дүк салган болза эки. Амгы үеде куртка, тоннары холлофайбер дээр синтетиктиг материал-биле чылыглатпурар. Бо материал синтепонга көөрдө, деңзизи чийк, чылыг, борбакташпас. Ынчалза-даа хой дүгүнге каяа чедер ийик. Бир звес куртканың иштинден дүктүг свитер, джемпер кетпес болза, соок-ла. Куш чүглеринден хептин өртээ аар, оон дүктери иштетип үнгеш, кижиниң хевинге чыпшынар, оозу аңчыг.

А ол-ла үеде кайгамчык эки материалдар Тывада бар: ол дээр мал-маганывыстың кежи база дүгү. Ылаңгыя хой кежи болгаш оон дүгү-биле чылыгланыр болза магалыг-ла. А бис алгыларны колдуунда-ла үндүр октап турар бис. Кеш, дүк болбаазырадыр фабрика, бүдүрүлгө чери мында чок. Шаанда кеш-тон фабрикасы турган, ону өрү көдүрүп, сайзырадып шыдаваан бис. Ол ышкы хевис кылыр фабрика турган, ол база олчаан кагдынган. Ынчан кылып болгу дег турган дубленка бистиң кыжывыска арай таарышпас: деңзизи аар, чылыг туда албас. Ол ышкыш нутрия, кодан, тарбаган, асышкыш өске-даа аң-мең кешинден чуга шуба тон чылыг звес. Ол хамаанчок хой кешинден (таарып каан мутон) шуба безин бистиң кончуг сооктарывыста шоолуг чылыг бербестей бээр. Кешти экидир, чымчадыр эттеп кылбаан болза, аар база болур. А кылын дүктүг дилги, бөрү, киш кешинден чылыг шубалар келбейн турар болгаш өртээ дыка аар. Оон аңгыда селбегер дүктүг тоннар кижилер бөрүзүңгө таарышпас, дуртсыны узун, чинге улуска чараш кестүр. Бисте хөй-ле тоннар норка кешинден. Оон чылыг бээр ортумаак, кештин шынарындан кол хамааржыр, бистиң сооктарывыска колдуунда ажырбас деп болур, ынчалза-даа өртээ улуг.

Ынчангаш амгы үениң мода-зын езугаар аныяктарга, элээди ажы-төлгө чылыг, чийк, чараш курткалар, тоннар херек. Ол дээр «пуховиктер» деп адап өөрени бергенивис, демги-ле хептеривис ол-ла болгай. Чүгле куш чүү, холлофайбер азы синтепонунуң орунунга хой дүгү тырып каар турган болза, тулган чылыг болур ийик. А хой дүгү бисте-ле болгай, ынчалза-даа ону ажыглап билбизивис кончуг. Ынчангаш ажы-төл кылымал материалдыг чолдак курткалар, тоннар кедип чоруур. Оода оолдарга дискетке чедир узун парка тоннар, хой дүгү-биле чылыглан чүвүрлер турган болза.

Бо күзүн театрга «Русский силуэт» деп чуга хептериниң мода көрүлдөзү болуп турган. Тыва Чазак ону аажок деткип турар чораан. А биске «Тувинская зима» деп хүннүң кедер чылыг хеп көрүлдөзүн организастаза чогуур болгу дег. Экономика, Көдээ ажил-агый ямылары кышкы хеп даараар биче бүдүрүлгөлөр ажыдарына деткимче көргүскен болза. Аныяктарга тааржыр чылыг хептерни хат өттүрбес тыва кылын торгулар-биле каастап тургаш, канчаар-даа кылып болур. Сагышка безин чуруптарга, талантылыг модельерлериниң чогадыкчы делгемнеринге кызыгаар чок. Ынчан кышкы хеп чүгле Тываны деп онзагайлап ылгалыр. Че, мында эккеп турар аң бышактарындан улуг өртектиг унты идиктер бар-дыр, ону Тывага хой кешинден чүге кылып болбас деп, демги-ле тыва торгулар, суг чинчилер-биле каастап алыр. Алгыны будуп, таарып тургаш, унтыларны эр-даа, кыс-даа улуска кылып болур. Күзээр болза, чүнү-даа бүдүрүп шыдаар шевер мастерлер бисте бар-ла болгай.

Ам дээрзинде ада-иелер ажы-төлдүң кышкы идик-хевинче улуг сагыш салыр, оларга чүгле хөлчок чылыг хеп садып бээр чугула. Доңуп-дожаарга, күштүг

соок организмниң чылыын үндүр сорар, иммунитет кошкадыр, эр улустуң простатит дээр аары колдуу оон тыптыр. Оон ужуң чолдак, чуга куртка кеткен оолдарны көөрге, сагышсыранчыыла кончуг. Сооктан бүүрек, боосттаа когараар, сөөк-даяк аарылары, артрит, артроз, остеохондроз, бронхит, астма, неврит, невралгия дээр оон-даа өске аарыглар тыптып болур.

Шаанда авам: «Соокта каас чок» дээр, каъттандыр кеттинерин албадар чүве. Шынап-ла, кышкы соокта канчаар кеттинерин ылап билири чугула. Амгы үеде чымчак дүк холумактыг ишти хеп аймаа бар, «термобелье» дээр. Өртээн аарзынмай, ону садып алырын кызыдар. Оон чылыг тудары болгаш дер сиңирери эки. Ишти хеп хос болбас, эът-кешке чыпшыр турарга, чылыг болгаш даштындан билдирбес болур. Свитер, джемпер иштинге майка, футболка, оон узун ченниг футболка кедер. Оолдар кальсон, рейтуза каъттаныр. Соок күштүгдө, хөй каът херек. Мойнунга дүктүг шарф, бөрт (ийи каът), алгы бөрт болза, улам чылыг. Салаалыг звес, муңгаш ийи каът хол-хап кедер.

Бир кол чүве – будун доңурбазы. Кышкы идикке чылыг оът салып алыр, чылыг уктар-биле каъттаныр. Бут доңарга, боосттаа аарыыр, думаа-ханаа, ОРЗ, ОРВИ деп чүвөлөр келир. Идик эрги, чылыы үнүп калган болза, оңдунуң адаанга горчичник салып алза эки. Носки кырындан целлофан хап кедип алыр деп сүме-даа дыңнаан мен. Доңуп аарыыр орунунга хамаан бе, кандыг-даа арганы ажыглап болгайла. Школада башкылар ажы-төл канчаар хептенгенин эки хайгаарап көрүңер. Чамдык арагалаар, чогумча чок өг-бүлелер чылыг идик-хеп хамаанчок, чемге чединмейн олурза хөңнү. Улуг-даа, уруг-даа кижилер эки чемненер, чылыды хептенер херек. Черле соок-чыварлыгга камнанып, оваарымчалыг болуру чугула. Бүгүдөгө бо чылдың кышкы үш айын аарып-аржывайн, хүрменди ажып алырын күзөдүм.

Надежда ЭРГЕП.

ИХЯ дыңнадып тур

ХАРЫН-ДАА АЖЫРБААН

Декабрь 12-де Россияның ИХЯ-ның муниципалитеттер аразында "Барыин-Хемчик" полиция килдизинге холунуң салаа-сайгыдын доңуруп алган 2014 чылда төрүттүнген бичии оолду эмнелгеге эккелген дугайында дыңнаткан. Чылыг идик-хевин кетпээн бичии чаш кудумчуга турда, эртип чыткан улус ону эмнелгеге дораан чедирген. Харын-даа ажырбаан, оон кадыныга улуг айыыл болбаан. Чай аразында бичии оолдун даштыгаар үнүп чоруй барганын улуг улузу эскербээн болган. Полиция ажилдакчылары хынаарга, оолдун ада-иези амыдырал байдалы эки аныяк өг-бүле болган.

29 харлыг аданы РФ-тин Административтиг эрге-хоойлу хажыдар чоруктар дугайында дүрүмүнүң 5.35 чүүлү-биле административтиг харысалгага онааган. Моон соңгаар ындыг таварылгаларны болдурбазы-биле тус черде назы-четпээн уруглар херектериниң талазы-биле инспектор өг-бүлени хайгааралга алган.

Агаарның хенертен сооп турары-биле ажы-төлүн чылыдыр хепкерип, эки хайгааралга алыры чугула дээрзин ада-иелерге сагындырып турар.

ИХЯ-ның парлалга албаны.

Чаа ном

АЛТАЙ-ХАНГАЙ – МӨҢГЕ ЧУРТ

Алтай чоннун аас чогаалында үндөзүлгү эссе «Алтай-Хангай – мөңгө Чурт» («Вечная Родина», 2017 чыл) чырыкче үнгөш, россияжи чогаалчыларның, эртемденнерниң чүрзүн чылдып, сагыш-сеткилин долдурган.

Чаа чогаал чер-черлерге дүргени-биле тарай берген. Удаваанда Сибирге (Новосибирск), Москвага болгаш түрк дылдыг чоннар-биле (якуттар, татарлар, кыргызтар) өске-даа черлерге чогаалчы-биле ужуражылгалар болгулаан, номчукчуларын өөрткен. Кара чаңгыс чаа ном «Алтай-Хангай – мөңгө Чурт» бисте база келген, ол тыва номчукчуларга улуг белек болду. Бистиң дыл-домаавыс, езу-чаңчылывыс төрөл болганы-биле сураглыг алтай чогаалчы, улуг эртемден бисти утпаан. Ол номну республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге дамчыдып бергени, хей-хей номчукчуларга сөңүн чедиргени идегелдин өөрүшкүзү болган. Алтайның улустун чогаалчызы, Россияда болгаш делегейде сураглыг түрк дылдыг алтай чогаалчы, улуг эртемден Бронто Янович Бедюровтун 70 харлаан юбилейинде номчукчуларынга эң-не салам улуг белээ бо болган. Бүдүн чылдың дургузунда юбиляр чогаалчыны Новосибирск болгаш якут чогаалчылар, татарлар күзелдин-биле чалап, ужуражылгаларны чер-черлерге эрттиргенин интернет четкилери медеглээн. Ооң ду-

гайында чылыг сөстөр ам-даа уламчылап турар.

*Сөсте – үнө, сөсте – чагыг,
Сөсте – код (ыдык демдек)
Тывызыксыг, чажыт-даа эвес,
Ынчалзажок, хайыралыг –*

бөдүүн, тода,

*Дээр, чер, суг дөг.
Алтай чон, төрзүн дылын
Угаадырын-на кызыдып көр.
Ында – Сүзүк!*

деп, автор төрзүн дылынга хумагалыын амгы салгалга чагыг кылдыр киригени үениң кыйгызы болуп, ябкок сыптан ырадыр дүшпези дег, ол сөс биске чиге, дорт база хамааржып турар.

«Алтайның кижилери, кожаштыр турупкаш, бот-боттарыңар карактарыңарже чиге, хандыр көрүп көргер, Алтай делегейвис бисти долгандыр-ла хүрээлеп алган. Тыныш кадында кичээнгеиңер хандыр тудуп, ыдыкшылды, ол барын, сагыш-сеткилиңер ханызында чүү барын эскерип, салым-чолун, ында эрткен үең, салгалдарывыстың үр үеде эрткен узун оруун, ооң ханы дүвүнде чүү чыдарын базымнап, силерниң чүрзөңер адаанда – силерниң караңарда алдар болгаш шынчы чорук, айыыл болгаш көдүрлүүшкүн, арын-нүүр болгаш бужар чорук, хөглээшчин болгаш хөөржүдүлгө, час болгаш күс, чай болгаш кыш, өң болгаш оңуушкун барын танып билиңер. Ол бүгү – бистиң Сөзүвүсте. Шупту – оон бисче, бистен – ыңайлааш оон бедикче, мурнундагы кижиден – салгалынче келир...».

Одургу бүрүзү кижини солун, тоолчургу бурунгу бодалдарга эккеп, бир черге доктаадып, улам хандыр бодандырып келир. Оон ыңай улустун аас чогаалы, бурунгу тоолдар, чугаалар, төөгүлүг черлер аттары, ындын-сырынның бурунгу өгбелерниң ыр-шоору, сактышкыннары, хая-дашта бижимелдер, базырыктар – авторнун чуруп көргүскени окур-хевирлер ниитизи-биле сөс бүрүзү амгы кижилерге хамааржып турар. Чижээ: «Алдын-Хөл» деп чүге адаан, канчап Бабурган даг апарган, чоннун караанда Алтай канчаар көстүп турарыл, алтай улустун тоолдарында «Ак даш», «Өскүс алышкылар», «Дельбеген биле Башпак ирей», «Хүн биле Айның кижини камгалап алганы», «Эң сөөлгү мамонт канчаар өлгөн», «Кижини амытанның тытып келгени», ол ышкыш төөгүлүг чугаалар: «Калданның оолдары», Амыр-Санаа биле Чаган-Нараттан», «Даайы биле дуңмазы (чээн) Табачы биле Амыр-

Санаа», «Сөөктүг-Тайга», «Чуй шөлдүн төрөл-аймаа», «Ирбиш», «Каланның ыры», «Тонгужаан алышкыларның аймаа» дээш хей-ле төөгүлүг солун тоолчургу чугаалар, тоолдар болгаш Алтай дугайында төөгүлүг эссе номчукчунун хей-аъдын бедиктерже көдүрүп, тура-соруун чалгын-налдырып келир.

Мен билип келиримде-ле, ирейлер: «Алтай делегейим, өршээ!» деп сөс-биле чажың чажып, октаргай, дээр, ораннарның чонунга чалбарыг сүзүктүг чурттап чораан. Чогум-на Алтай – Россияның чүрзэ дээрзин автор билиндирип, төөгүлөп айтканы онза.

Бо номну номчуп олурарга, бурунгу ирейлерниң өндүр-бедик сүзүктүг сөстери-даа сагышка кирер. Алтай деп сөс делегей дээн уткалыг болуп, кижини төрөлгөтенин чаңгыс эп-сеткилдиг болурунче кыйгырып турар деп, ону ынчаар бичимде угап чораанында дег, одургу бүрүзү кыйгы-биле кижини улам хандыр билиндирип, боданырынче чайгаар-ла сорунзалап келир.

Бөдүүн номчукчу, ыраккы Мөңгүн-Тайгадан хоочун сарлыкчы Елизавета Хомушку бо номну ажыпкыш, чай аразында элзээн арыннарны номчуп четтигипкен: «Ол "Алтай-Хангайны" номчуп ораарга, Тывага дөмейин, бир сактырга, Тываны-даа бижип каан ышкыш. Ылангыя ында тос оолдуг Мыйманны дыка сонугардым. Ол адак соонда Кара-Хөлгө тыва хамга кээрзе, өззүн өттүр шын чугаалаандыр. Кедегей-ле солун ном чүве-дир. Кайгамчык-ла угаанныг, түрк алтай кижини бо бистиң Алтай-Делегейивисти алгап, бижээн-дир. О, мындыг солун кижилерни кижини чорааш арнын көрүп, чугаазын дыңнаан болза» – дээн чугаазы кайы хире үнелиг, кайы хире сору-күштүүн чаңгыс сөске илередири берге.

Чогаалчы кижиге бөдүүн номчукчунун үнелиг сөзү чүрзөңгө четсе, кайы хире өөрүнчүг болбазып. Сөс дугайында, төрзүн дыл дугайында, чер-чурт дугайында чүүлү бо номдан бир катап номчааш, кижиниң катап-катап номчуксаазы келир. Чогаалчының 70 харлыында сөңү – төрзүн дыл, чер-чуртка ынакшылы кызыгаар чок, дизигде суг-чинчилер дег, каракты өөртүп келир. «Алтай-Хангай – мөңгө Чурт» россияжи парлалгада бир дугаар байлак төөгүлүг болгаш чоннарның культуразын улам шиник кирип, бүрүн амыдыралды тоожуп турар. Кара чаңгыс ном республиканың Алдан-Маадыр музейиниң библиотеказында кадагалап турган. Тываның эртемденнеринге, чогаалчыларынга, номчукчуларынга чаа ном улуг сүзүңнү хайырлазынам.

Лидия ИРГИТ.

КЕДЕРГЕЙ СОЛУН

Тываның сураглыг шүлүкчү чогаалчызы Николай Кууларның «Муңгаштатпаан муңчулбас ыр» деп кедергей солун романын барык чаңгыс кежээ улуг сонугаргал-биле номчудум.

Роман дээрже төнмөс-батпас узун төөгү бижээн калбак чогаал деп билип чораан мен. Бо таварылгада ыңдыг эвес, хей саннын эгелери ханы уткалар илереткен, амыдыралдың алыс шынын бижээн, эрткен болгаш амгы үениң кедергей чидиг, шийтирилээри берге азы болдунмас, философчу айтырыглар-биле холбашкан чогаал болду. Номчуп ораарга, аттарын ескертип каан боордан башка, тодаргай кижилер, оларның дугайында төөгүлериң кахсы бижээн-даа болза, тыва чоннун эрткен, ылангыя амгы база келир үезиниң дүвүрениң айтырыгларын көдүргөн чогаал-дыр. Бодум амы-хууда ооң маадырларын билир, харын-даа мырңай билчир хире чордум.

Орус чон-биле аралашканывыстың 100 чыл оюн чоокта чаа (2014 ч) демдегледивис. Бо үе иштинде тываларның саны үш ажыг катап көвүдзүн-дир. Ол Россияның чаагай салдарын бадыткап

турар. Ооң-биле чергелештир Москвадан кандыг-даа ыйыдышкын чокта (2017 чылга чедир) тываларның үштүн бир кезини төрзүн дылындан, үндезин сагыш-сеткил культуразындан оспаксырап, биргээр чугаалаарга, политиктиг богдунуушкунун хендирин эки тура-биле азып алган тура-

рын канчап хараадаас боор.

Бо чүүлү бижип орап өгбөңер он харга чедир чаңгыс-даа орус сөс билбес турган. Ол хирезинде школага орус дылды эки шигээдиң, эртем-билигини чедип алдым. Хар-назыным улуг-даа болза, Пушкинниң, Лермонтовтун, Есенинниң чамдык шүлүктөрүн ам-даа шээжи-биле билир мен. Амгы үениң аныктарының тозан тос хуузу орус-даа, тыва-даа шүлүкчүлериң чогаалдары хамаанчок, намдарын-даа орта билбес ужуру чүдөл?

Маңаа Николай Кууларның солун романының утказын каксы-даа бижири болдунмас. Кижини чүгле номчуп орташ, билип алыр. Мен маңаа чүгле «Көшкүн ырлар», «Өпей ыры» деп эгелерни сагындырып каайн. Назыным сезен хар кирди, ол хирезинде авамның өпей ыры ам-даа кулаамда дыңналып чоруур. Көшкүннерниң ырларын ам-даа бадыргылаптар-дыр мен. Уругларымга, уйнуктарымга айтып бээримге, чүге сонугаргазыл? Сагыш-сеткилиңиң хоозурааны ыңдыг бе? Ыры дээрже үндезин культураның ыттыктыг тугу-дур. Тывалар ол тутку совет үеде оскунуп алган. Ону көдүрер хөөннүг кижилер ийи-чаңгыс. Өгбелеривистиң чаагай, байлак сеткили чидери ол бе? Хоозун баштыг куурумчулар болурувус ол бе?

А-М. БАЙЫР-ООЛ,

Тыва парлалганың хоочуну.

Тыва мөгелерниң 2018 чылда рейтингизи

БИРГИ ЧЕРДЕ ЧААН МӨГЕ ЭРЕС КАРА-САЛ

Бөгүн, декабрь 18-те, Кызылга Улусчу чогаалдыг бажыңына «Тыва спорттун тергиннери-2018» деп спортчуларны шаңнап мактаан байырлыг кежээ болур.

Спорттун национал хевирлери тыва хүреш, ча адары, аът чарыжы болгаш хостуг хүреш, дзюдо, кикбоксинг, сумо болгаш өске-даа спорттун хевирлеринге Россияга, делегейге, Европага шылга-раан спортчуларны, оларның тренер башкыларын демдеглээр. Оларның аразында мөчөк-мөчөк шыңганнарлыг, тоолчургу маадырлар дег бедик дурт-сынның, эзир куш дег шүүргедеп кээр, хартыга дег кашпагай национал тыва хүрештиң мөгелери кол черни ээлеп турар.

Тыва Республиканың «Тыва хүреш» федерациязы эртип турар 2018 чылда эң шилиндек, эки түңнелдерлиг хүрежи чорур мөгелерниң рейтингизин тургускан.

Тургустунган негелде езугаар кожуун деңнелдиг хүрешке, Шагаа, Май 9, Тываның Баштыңының шаңналы дээш база Наадым хүрештеринге шүүлген, үжүүр-лешкен, үш-дөртке арткан, 5-8-че кирген мөгелерге тус-тузунда 40, 50, 60, 70, 80 баллдарны тыпсыр. Чүгле ооң түңнели-биле рейтингини санап үндүрүп турар.

Бо чылын Май 9 байырлалында, Шагаа хүрежи болгаш Тываның Баштыңының шаңналы дээш эрттирип турар адаан-мөөрейге болгаш Наадымда шүүлгеш, Тываның Чаан мөгези Эрес Кара-Сал 280 баллды алгаш, рейтингиниң бирги одуруунда саадап олурар.

Шагаа, Май 9-та, Тываның Баштыңының шаңналы болгаш Наадымда эрткен мөөрейлерге ачыр-дачыр кап-шак тутчуп хүрежи тургаш, үжүүрлешкеш, 250 баллды алган Тываның Арзылаң мөгези Отчуржап Айдың рейтингиниң ийиги одуруунче үнген.

Дараазында база үстүнде ол-ла республика чергелиг мөгелерниң ачыр-дачыр сегиржиң алышкыннарынга деңге тутчуп тургаш, 3-4-че кирген 190 баллды Айдың Монгуш үшкү черни ээлеп турар.

Шагаа, Май 9, Тываның Баштыңының шаңналы дээш база Наадым хүрештеринге 4 мөге аразынче кирген Тываның Арзылаң мөгези Алексей Монгуш дөрткү черде.

Май 9-та болгаш Шагаада база Наадымда салган хүрештерге дөрт мөге аразынга арткан Сылдыс Монгуш 5-ки черни ээлээн.

2018 чылдың Наадым байырлалына тураскааткан тыва хүреш маргылдаазына 5-8 мөгелер аразынга арткан, Өвүрнүн мөгези Седен-оол Салим рейтингиниң алды дугаар одуруунда.

Наадымга 8 мөге аразынче кирип турган, Өвүр чурттуг Тываның Начын мөгези Одай Алдын-Сай, Сүт-Хөлдүн мөгези Кайгал-оол Ондар олар тус-тузунда 60-60 баллдарны алгаш, тыва мөгелерниң бо чылгы рейтингизиниң чеди, сес дугаар черлеринде дүшкен.

Бо ады кирген сес шилиндек мөгени декабрь 18-те болур «Тыва спорттун тергиннери-2018» деп байырлыг кежээге шаңнап мактап, демдеглээр.

Ниитизи-биле 2018 чылда тыва мөгелерниң рейтингизинче 20 мөгелерниң аттары кирип турар. Чөөн-Хемчик кожуундан үнген республика билдингир шилиндек мөгелер Арсен Ондар, Сергелен Ондар, Тываның Арзылаң мөгези Седен-Очур Кара-Сал, начын мөгелер Начын Монгуш, амдызында хүндүлүт ат чедип албаан-даа болза, республикада шыырак мөгелерниң аразынче кирип турар Сергек Ондар, Мерген Монгуш база Тываның Арзылаң мөгези Айдамир Монгуш болгаш Күзел Дамчат, Кежик Монгуш, Артур Шаг-жы рейтингиниң арткан 9-тан эгелээш, 20 дугаар черлеринде турар.

Мерген ОНДАР.

Чагыдылга-2019

ЭРГЕ-ЧАГЫРГА ОНУ
ХАРЫЫЛААР БЕ?

«Шынг» (№ 144, декабрь 8) «Солун чагыдып алдың бе?» деп чүүл номчааш, пат кайгадым. Совет үеде парлалганың хоочуну, партияның идеологу мен. Амгы үеде эрткен үени бактап, И. Сталинниң адын безин адавастаан, уjur-дүрүм чок үе-дир бо. Колдуунда бижик билбес тараачын Россияны (ССРЭ-ни) кым октаргай делгеминче салып үндүргөн чүвөл? Төөгүзүн билбес, дөңгүр көк бугалар деп чүве ол-дур...

Бо шагда Россия почтазының дээди дүжүмметтериниң язызы (чүгле олар эвес) дендээн. Чагыдылга өрттэниң чеден хуузу олар ап турар чүве-дир. Ол дугайын «Аргументы болгаш факты» солунга бижип турду. Чагырга, эрге-хоойлу барык чок чыгы. Ол хирезинде чурт «бурунгаар хөгжүп тур» дээн чижектер хоозун чулчуруушкуннары Россияның төп телевидениези безин шоодуп турар апарган.

Тываның Чазааның Баштыңы тыва дыл, ону сайзырадыр дугайында доктаалды хүлээп ап турар. Ол хирезинде харыысалгалыг даргалар чүнү кылганы шуут билдинмес. Совет үеде партия парлалга чагыдылганын дорт, дээштиг карылап турган. Ам чүге Кызыл хоорай, чазак, кожуун дарга-бошкалары даргавыстың айтышкынын, ажыы-биле чугаалаарга, херекке албас чүвөл? Эрткен чайын Улуг-Хемниң Хайыраканга суралга чордум. Школачы оол тыва ды-

лынга чүве чугаалаар дээрже хоруп каан болгай. Даргалары чүгле кандай орустап чугаалажыр улус болду.

Тыва парлалганың хоочуну болганымда, Чазак Баштыңына, ооң оралакчыларына сүмелээр бодап тур мен. Чазакта, яамыларда, кожууннарда тус-тузунда чеже тыва, орус даргалар барыл, олардан чеже кижиле «Шын», «Тувинская правда» солуннары чагыдып алганын квитанция езугаар хынаар болза эки. Ынчан улуг даргавыстың дыл дугайында чарлыын, доктаалдарын тодаргай дүжүмметтер канчаар күүседип турары билдине бээр. Оларның хөй нуруузу «аас-биле аал көжүрүп, дыл-биле дыт ужуруп» турары чонга чажыт эвес. Шынын чугаалаарга, тенек кижиле өштүг, шывык тударга, ызырап ыт өштүг деп өгбелеривистиң чугаалап чораанын сактып көрээлиңер.

Кайда чүү болуп турарын, кандыг дүжүмөт канчаар ажылдап турарын чон билдир-дир ийин. Чонунуң караа — шолбан караа. Ол хирезинде ытташпас. Чүге дээрже кулдун куудузу (А. Чехов) сы туруп чадап каан. Сахалинде «оорланыры ат чүве-дир» деп ол 150 чыл бурунгаар бижээн.

Ол-ла «Шын» солунда «Кызылда чүгле 58 чагыдыкчы бар» дээн-дир. Чазактын парлалга харылап турар орус дылдыг яамызы ону каяа билдир, билзе-даа оларга изиг-даа, соок-даа эвес. Шынап-ла, парлалга талазы-биле киоск безин ажыдып шыдавас, кандыг кончуг чөгөнчиг, дөгөй улус боор бис. Ол хирезинде ажыл чок дижи, ажыл тып бээр, далдаар аныктар бары билдингир. Чагыдылга төнчүзүңе чедир каш хонук арткан. Мону харылаар даргалар чүге удуп орап чор?

Монгуш БАЙЫР-ООЛ,
Тыва парлалганың хоочуну.

Бөрүлөр-биле демисел

АГЛАП
АДЫП-БООЛАП...

2018 чылдың дургузунда Баян-Кол, Эрбек, Черби, Кара-Хаак, Шамбалыда малчын аалдарның коданнарынче өөр бөрүлөр халдаан дугайында медээлер Кызыл кожуун чагыргазыга хаая эвес кээп турган. Чазылдырар пиротехника, дары, салют-даа садып алгаш, ажыглаан, дуза болбаан. Чамдыкта кижилерже-даа халдаан таварылгалар турган.

Бөрүлөргө санын эвээжедир талазы-биле хемчеглерни дарый ап чорудары-биле кожуун бюджетинден 50 муң рубльди, ооң иштинде 500 литр кывар-чаар чүүлдерни садарына — 19,1 муң рубльди, бөрүлөргө дузастаарына — 6800 рубльди үндүргөн. Декабрь айда база бюджет акшазындан 30 927 рубль-биле кывар-чаар чүүлдерни саткан.

Эрткен он айларның дургузунда кожуунуң Эрбек, Баян-Кол сумуларның девискээринден 32 баш бөрүнү узуткаан. Араатан аңнарны аглаарына полиция участогунуң төлээзи, чылгычылар, кадарчылар, унитарлыг бүдүрүлгениң ажылчыннары киришкен. Чамдык таварылгаларда малчыннар бөрүлөргө турлаан хондур-дүндүр хайгаарап тургаш, дыңнадып турганнар. Бөрүлөр аглаарына малчыннарның айт-хөлүн, хуу автомашиналарын ажыглаан. Ол чоок-кавы девискээрлерде черлик ыттар биле бөрүлөргө хайнакташкан өөр бөлүү бары илерээн.

Бо чылдың дургузунда бөрүлөр 63 баш шээр малды (когаралдың түңү 315

муң рубль, ортумаа-биле 1 баш шээр малды — 5 муң рубль кылдыр санаан), 19 баш бода малды — когарал 285 муң рубль (ортумаа-биле 1 бода мал — 15 муң рубль), 9 баш чылгыны — когаралдың түңү 135 муң рубль (ортумаа-биле 1 баш — 15 муң рубль) тудуп каапкан. Ниитизи-биле көдээ ажыл-агыйга 1 сая 461 муң рубльге когаралды чедирген. Бо дээрже чижек сан-түңнер, а херек кырында бөрүлөргө чедирген когаралы оон-даа хөй дээрзин малчыннар чугаалап турарлар.

2018 чылдың октябрь 8-те Эрбекте малчын Апыш-оол Ооржактын өдээнче адыг кирип келгеш, 3 хойну тудуп каан. Эртенинде малчынның төрөлдери болгаш кожалары шупту 11 кижиле катчып алгаш, айттыг, машина-балгаттыг 3 хүн дургузунда араатанның турар черин истеп дилээн.

2018 чылдың ноябрь 9-та Шамбалыда малчын Вадим Мортуй-оолдун өдээнче адыг киргеш, бир бода малды тудуп каан. Араатан аңнар узуткаар хемчегни ТР-ниң Аңныр хайгааралының күрүнө комитетиниң инспектору Кежик Монгуш-биле кожуунуң ажылчын бригадасы чоруткан.

2018 чылдың ноябрь 17-ниң дүңезинде Кара-Хаакта малчын арат С. Дембирельдин өдээнче бөрүлөр халдааш, 40 баш хойну тудуп каан.

Араатан адыг, бөрүлөргө кажар-хорааларже чазар базып халдап турар апарганы-биле кожууннарның көдээ ажыл-агый эргелелдери кадарчыларга мал одарладып чорааш, кичээнгеилги болурун, дүңеки үелерде кажааларын эки хаап дуглап турарын сагындырып турар. Араатан аңнар халдап келзе, кандыг аргалар-биле демисежирин сүмелеп, тайылбыр ажылдарын чоруткан.

Бо байдалдарны барымдаалап, чогуур хемчеглерни алырынга дузалажырын дилеп, ТР-ниң Аңныр хайгааралының күрүнө комитетинче чагааны чоруткан.

Көдээ черде

НОМ ОРАНЫ

на Лаажал, Долаана Дакаа база хоочун библиотекарь Раиса Кыргыс олар-дыр.

Библиотеканың чогаадыкчы демниг коллективи Эрзин кожуунуң бүгү хемчеглериниң идепкейлиг киржикчилери. Оларның ажылының кол сорулгазы — бүдүн кожуунуң чонун номчулгаче хаара тудары, шупту салбырларының база көжүп чоруур библиотекаларының ажыл-чорудулгазын удуртуру, оларга методиктиг дуза көргүзери. Ынчангаш бүдүн чыл дургузунда эртип турар байырлалдарга, юбилейлерге, төөгүлүг хүннерге тураскааткан акциялар, делгелгелер,

лекция-беседалар, оюннар, мөөрейлер, номчулгалар, чаа номнар таныштырылганы дээш янзы-бүрү хемчеглер эрттирери чаңчыл болган. Чижээлээрже, чүгле бо чылдың күзүн, сентябрьда, элээр чорук айында, кожуунуң культура болгаш чагырга бажыңнарына, Булуң-Бажы сумузунуң клувундан эгелээш сумуларга номнар делгелгези-биле «Араганың кырынга чам үнер» деп видео таныштырылганы организастаан. Ол ышкаш Кара-кыс Мунзуктуң 100 харлаанынга тураскааткан ырылар мөөрейин, Сергей Бүрбүнүң 105 харлаанынга «Алдар ады өлүм билбес» деп уран номчулга мөөрейлерин, Хоочуннар хүнүнде улуг назылыглар аразында «Аялганы тып» деп хөгжүмнүг оюнну, даалы мөөрейин эрттиргеннер. Хоочуннар ыңдыг хемчеглер эрттирерге, дыка идепкейлиг киржирлер. Янзы-бүрү хемчеглерге киржирде, аш-чемин ап алгаш, шайлавышаан хөөрежи, оюн-тоглаалыг эрттиреринге ынак. Эрзиниң хүндүлүг хоочуннары, ылаңгыя Сайзов Дирчин өөнүн ишти-биле, Галина Балчировна Чалдыг башкы мындыг оюн-тоглаа, мөөрейлерден

черле чыда калбас. Ол ышкаш хоочуннарның «Бүзүрел» клуву ында ажылдап турар, олар аныяк-өскенге езу-чаңчылдарын дамчыдып, школачылар-биле ужуражылгаларны эрттирип турар.

Библиотека чүгле хоочуннарның эвес, элээди школачылар болгаш студентилерниң чыгыр чери. Олар онаалгаларына азы чогаадыг бижириңге херек литератураларны ном саңындан тып алгаш, ажылап өөренип турарлар. Бир-ле чогаалчының юбилейинге азы төөгүлүг хүннерге тураскааткан янзы-бүрү улуг-бичии хемчеглерге дыка хөй чаштарны, элээдилерни, аныктарны кириштирип турары онзагай. Ындыг хемчеглерден аныяк-өскенниң чер-чуртунга ынакшылы, чоргааралы оттуп, литературага, чонунуң чаңчылдарына сонуггалы улгадыр.

1946 чылда тургустунган библиотеканың эң-не үнелиг байлаа, эртем-билиглериниң шыгжамыры — номнар. Библиотеканың фондузунда 30573 ном бар. 2011 чылдан тура библиотеканың материал-техниктиг баазы чарттынып, компьютерлиг база мультимедийлиг техника-биле дериттинген. Библиотеканың материалдыг баазыны быжыглаар сорулга-биле турисчи информастыг төп ажыдып алганнар. Олар

парлалга, ном үндүрер ажылды база кылып эгелээннер. Езулуг-ла кожуунда бичии парлалга төвү деп болур: буклеттерни, Эрзиниң онзагай черлериниң фото-чуруктары, суй белектер, номчулгалар, байырлалдарже чалалгалар, өөредилге номнарын хоолгалаар дээш шуптузун кылып турарлар. Бо ажылындан кирип турар акшазы дериг-херекселер чарттып алырынга, оран-савазын септээринге улуг дөгүм. Брошюратор, ламинатор, переплет кылыр техниканы боттары садып алганнар. Ам сканерлиг А-3 форматтыг улуг принтер биле саазын кезер машина садып алып планныг.

Библиотеканың демниг коллективиниң ажыл-ижин үнелээн шаңнал-макталдары бир улуг хананы долдур аскаан. Оларның аразында эң-не улуг шаңналдары ТР-ниң Культура яамызындан 3 чыл улай (2005,

2006, 2007 чылдарда) алган «Культураның тергиин албан чери» деп шаңналы. Тываның бир ыраккы булуңунда амгы үени-биле сайзырап, чонунга ажыын көргүзүп чоруур чогаадыкчы, бурунгаар үзел-бодалдыг, демниг коллективтиң ажыл-ижи ам-даа сайзыраар дээрзинге чигзиниг чок.

Алдынай СОЯН.
Авторнуң тырттырган чуруктары.

Чуртувустун төөгүзү

ЭРТКЕН ҮЕМНИН
БАШТЫҢНАРЫ

Бодунун чуртунун кандыг-даа баштыңнарын үнелеп көөр чорук төөгүчүлөрдө бар. Сөөлгү чүс чылдарнын иштинде ССРЭ-ни болгаш Россияны 9 кижиге баштап келген. Оларнын чамдыктары күрүнени он-он чылдарда, а өскөлери каш-ла айларда удурткан. Бо кижилер Кышкы ордуга, оон соонда Кремльге бот-боттарын солупушаан, чуртка онза чугула азы частырылгалыг-даа шиитпирлерни хүлээп ал келгеннер.

Үстүндө айытканым баштыңчылардан 5 кижиге (Ленин, Сталин, Брежнев, Черненко, Андропов) амыдыралынын сөөлгү хүннеринге чедир чуртту удуртканнар, а 2 кижиге (Хрущев, Горбачев) иштикин сүлчээзи-биле эрге-дужаалындан дүшкөн, 1 кижиге (Маленков) ССРЭ-ни түр када башкарган. А 1999 чылда Ельцин Кремльден эки туразы-биле чорупкан. Ынчангаш мен маңаа калган ССРЭ-нин үстүндө удурткучуларын кыскасы-биле каксы бижиир бодадым.

1924 чылда В.И. Ленин (Ульянов) мөчээн соонда ССРЭ-ни Сталин баштай берген. Иосиф Виссарионович Сталин (Джугашвили) 1879 чылда Россия империязынын Тифлиси губерниязынга Гори деп көдээ суурга төрүттүнгөн. Бодунун үзүндө Сталин шылгараңгай угаанныг кижиге чораан. Ол шагда делегейге аңаа чедер политик турбаан. Сталин ССРЭ-ни удуртуп тургаш, хөй бергелерни аяп эрткен. Ылаңгыя Ада-чурттуң Улуг дайыны аңаа кол шылгалда болган. Ынчаарда ССРЭ-ге Сталин ышкы баштыңчы турбаан болза, совет улустун фашисттер Германияны тилеп алыры-даа чөгөнчиг боор. Шак ол берге үедө Сталин биле совет күрүненин көскү ажилдакчылары Н.А. Булганин, С.М. Буденный, К.Е. Ворошилов, М.И. Калинин, Г.М. Маленков, В.М. Молотов база Н.М. Шверник олар кады ажилдап, тиилелгени дарганнаан.

Ийе, Сталиннин эң улуг частырыы ССРЭ-ге Г. Ягода, Н. Ежов, Л. Берия олар-биле политиктиг репрессияларны чорутканы. Аңаа муң-муң актыг кижилер өлүрткен. Ол дээш совет кижилер генералиссимус Сталиннин шылгараңгай ачы-хавыязын дүргөн утупканнар.

Дайынга хоозураан ССРЭ-ни Сталин бут кырынга кончуг дүргөн катап тургускан. 1947 чылда ол чуртка хлеб картотказын ал каапкан. ССРЭ-ге катап тургузуушкун эгелээн. Чон тайбың амыдыралга дүн-хүн чок ажилдап турган.

Эки сактып олур мен, Совет Эвилелинин генералиссимусу Сталин 1953 чылдың март 5-те мөчээн. Шак ол ырак чаксы соок хүнде Кызыл-Мажалыктын кудумчузунда радио деп кара тавак азып каан чагы чанынга улус шупту ыглажып турган. Чыскаалыккан пионерлер кызыл чайт. Ынчан 5 харлыг турган мен корткаш, база ыглаптым.

И.В. Сталин мөчээн соонда ССРЭ-ни Г.М. Маленков чүгө 7 ай удурткан. Совет күрүненин көскү ажилдакчысы Георгий Максимилианович Маленков 1901 чылда Оренбург хоорайга төрүттүнгөн. Ол 1988 чылда Москвага мөчээн. 1953 чылдың төнчүзүндө ССРЭ-нин удуртулганын Н.С. Хрущев келген.

Никита Сергеевич Хрущев 1894 чылда Курск губерниязынын Калининка деп суурга шахтер кижинин өг-бүлөзүндө төрүттүнгөн. Хрущевтун эртем-билини куду-даа болза, ол эрге-чагыргаже чүткүүр кижиге чораан. Ындыг-даа болза Хрущев ССРЭ-нин дээди удуртулганын дүргөн болгаш таварылга бооп кирген. Чүгө дээрже чон репрессиялардан турупкан.

Хрущевтун үзүн эки сактып олур мен. Ынчаарда эге класстарга өөренип турган мен. Ынчан ылаңгыя ниитинин

чемненир черлеринге хлеб халас чүвө. Меңээ, өскүс оолга, ол уттундурбас болуушкун бооп артып калган.

Хрущев ССРЭ-ни баштап тургаш, хөй чазыглар кылган. Ол чуртка чер болганынга кукуруза тарыдып, чылгы малды колбасаладып, өшкүнү «кудумчу хулиганы» дээш, узуткадып турган. А кукуруза тарыыр «аарыгны» ол Америкадан тып эккелген. Ол ышкыш 1954 чылда Хрущев Крымны Украинага берипкен. А 1961 чылда Хрущев Сталинни мавзолейден үндүргөн. Совет улуска оон ат-алдары кудулаан. Ынчалза-даа Хрущевтун үзүндө октаргайже бир дугаарында Ю. Гагарин ушкан. Бо ужудуушкун ССРЭ хамаанчок, бүгү делегейге төөгүлүг болуушкун болган. Оон-биле кады Хрущев чуртка хөй бажыңнарын туттурган. Сөөлүндө бо чаагайжыттыг оран-саваны чон «хрущевка» деп адаар апарган.

Бир эвес Хрущев КНО-нун (Катышкан Нациялар Организациязынын) бедик индирин ийи-биле соктаваан болза, ол ССРЭ-ге Сталин дээш чидирген ат-алдарын дедир эгидип алыр-даа турган чадавас. Хрущевтун делегейге «социализм тиилээр» деп хоозун политиказы Кариб кризисин 1962 чылда тургузупкан. Шынал-ла, Куба дээш Америка-биле ССРЭ дайын үндүрер часкан. Оон соонда, 1964 чылда, Хрущевтун СЭКП ТК-нын бирги секретарындан база ССРЭ-нин Сайыттар Чөвүлелинин даргазындан дүжүргөн. Хрущевтун үзү ынчаар төнгөн. ССРЭ-нин политиктиг удуртулганын Л.И. Брежнев баштай берген.

Леонид Ильич Брежнев 1906 чылда Екатеринославск губерниязынын Каменск деп суурунга төрүттүнгөн. ССРЭ-ге «тодуг турнуушкун» чаяакчызы Брежнев шаңнал-макталга ынак кижиге чораан. Ол СЭКП ТК-нын Чингине секретары апаргаш, байырлап санында бодун шаңнап турган. Оон чижээ, Ада-чурттуң Улуг дайынынга шылгараан чүгө фронт командалыкчыларын шаңнаар «Тиилелге» орденин безин бодунга «шаңнал» кылдыр апкан. Шынында дайын үзүндө Брежнев политиклидис начальниги, бригада комиссары (полковник) турган.

Тайбың үедө Брежнев Совет Эвилелинин Маадыры атты дөрт дакпыр, а Социалисттик Күш-ажылдын Маадыры атты бир катап алган. Дээди Кол командалыкчы Брежнев Совет Эвилелинин Маршалы деп дээди шериг эргеге база чедиген.

Брежневтин «Биче чер», «Катап тургузуушкун» деп номнары совет чогаалдың «уран эртинези» апарган болгаш ону школаларга өөредип турган. Мээң бодадым болза, херек кырында Брежнев ол номнары боду биживээн. Сөөлгү үелерде Брежневтин кады кошкы турган. Ылаңгыя Ташкентиге аалдап барып, авиазавод көрүп тургаш, кемдээшкун алган соонда оон кады кошкан. 1982 чылда «Заречье-6» деп күрүнө дачазынга Брежнев эртер удуп калган. Ону Кремльде орунукшуткан. Брежневтин сөөлүндө эрге-чагыргага ССРЭ-нин КГБ даргазы турган Ю.В. Андропов келген.

Юрий Владимирович Андропов 1914 чылда Россия империязынын Ставрополь губерниязында Нагутская деп станцияга төрүттүнгөн. Андропов чуртка бир дугаарында арага өртөөн чиигеткен. Чон водканы «Андроповтун» дээр апарган. Ол ышкыш Андропов ССРЭ күш-ажылдың сагылга-чурумун шыңгыраткан. Чуртка ажил шагы үзөр чоруктар кызырылган. Ажил-агыйнын бүдүрүкчү чоруу улгаткан. Садыгларга хергелел барааннары болгаш аш-чем аймаа көстүп келген.

1984 чылда Андропов арааш, элекке мөчээн. А совет улус Андроповтун ССРЭ-ни үр эвес удуртканынга хомудап арткан. Кижилернин дылын кым-даа, чүү-даа баглап шыдапас,

Андроповтун өлүмүнүн дугайында дамчыыр чугаа хөй болган. Ю.В. Андропов мөчээн соонда ССРЭ-ни 74 харлыг К.У. Черненко каш ай удурткан. Ол база аарыг, кырган-диге кижиге чораан.

Михаил Сергеевич Горбачев 1931 чылда РСФСР-нин Соңгу Кавказ крайнын Привольное деп суурга төрүттүнгөн. Оон адазы тараачын амыдыралдыг кижиге чораан.

Горбачев ССРЭ-ни баштап тургаш, элээр чоруктун талаакчызы деп бодун көргүскөн. ССРЭ-ге арагалаашкынга удур Горбачевтун айтышкыны-биле муң-муң гектар черлерин виноградарын узуткаан. Чуртка араганы талоннап турган. Ындыг-даа болза Горбачевтун үзүндө ССРЭ эде тургузуушкун кирген. Ол социализмни «кижи арынныг» кылыр дээш оралдажып турган. Ынчалзажак Горбачевтун үстүндө ап чоруткан хемчеглери ССРЭ-ге чаңгызы-даа боттанмаан. Түннелинде ССРЭ буступ дүшкөн. Оон буступ дүжөргө Горбачевтун «ажык-чарлыгы», «дүргедээшкени» улуг «дузалыг» болган. Аңаа КГЧП-даа «эм» болбаан.

Тере бажы доңгояр. Совет Эвилели ам шагда-ла чок. Ону үш славян «алышкылар» Б. Ельцин, М. Шушквич база А. Кравчук олар Белоруссиянын Беловежск аргазынга чунар-бажыңнары соонда, бичии «апкаш», дүжүрүп кааннар. 1991 чылда Б. Ельцин Россиянын бирги президентизинин эрге-дужаалынче кандыг-даа бергедээшкун чокка дүргөн болгаш чийк эрте берген.

Борис Николаевич Ельцин 1931 чылда РСФСР-нин Урал облазынын Бутка деп суурунга төрүттүнгөн. Эртеми тудугжу. Ельциннин үе чадазынын кол утказы 1992 чылда либералдыг реформалар болган. Оон аңгыда Ельцин 1993 чылда шериг көдүргөш, Россиянын Парламентизин үгер-боо-биле боолаткан. 1996 чылда чуртка Чечен дайыны база үнгөн.

Ол үедө Россия бүгү кол көргүзүлгөр талазы-биле хожудаңгай чурт турган. Оон экономиказы улам кошкан. Саңхөө буураан. Чуртка хуужудулганын шын эвес чоруткан. Оон уламындан Россиянын материал-техниктиг баазы хоозураан. Чон ажил чок арткан. Улетпүр, көдээ ажил-агый турупкан. Кижилернин хөй кезии яды, түрөңги байдалга келген. Ол хиреде Ельцин Россияга экономиктиг реформалар орнунга политиктиг системаже халдап, Барыин радикалдарнын негелдези-биле «демократчыдылганы» чоруткаш, чуртту сандараткан. Кижилер суглук чок сула салдыган. Арагалаашкун, наркомания, кем-херек үүлгедиглери каш катап өскөн. Оон кадында Россияга хоойлу-дүрүм, Конституция үргүлчү өскерлип турган.

Ельцин ызыгууртан эвес-даа болза, ол бодун «царь Борис» мен деп адаан. Ынчангаш оон кол шилилгези экономиктиг реформалар эвес, а эрге-чагыргаже чүткүлү болур. Ол дээш Ельцин шыңгы шүгүмчүлелге-даа таваржып тургулаан болгаш ХХ чүс чылдың шылгараңгай удурткучуларынын санынче кирбээн. Б. Ельциннин салгакчызынче кордаан Гайдар, Немцов, Кириенко, Степашич чижектиг күрүнө ажилдакчылары үргүлчү солчуп турган. Адактын соонда шилилге В.В. Путинге доктааган.

1999 чылдың сөөлгү дүнезінде азы Чаа чыл бүдүүзүндө Ельцин Россиянын хамаатыларынга «чоруп тур мен» деп чугаалаан. Ельцин боду Россияны кедергей багай байдалга хүлээп алгаш, а салгакчызы Путинге оон-даа дора байдалга хүлээди берген. Россияны Ельцин барык 9 чыл удурткаш, албан-хүлээлгезинден эки туразы-биле халашканы ол. Ельциннин үзү ынчаар төнгөн.

А Россия чаа аныак Президент В. Путинге баштакаш, ХХI чүс чылче кирипкен. Ынчалза-даа Россиянын мурнунда шиитпирлээр айтырыглар хөй. Хамыктын мурнунда экономиктиг хөгжүлдө, коррупция болгаш терроризм дээш... Бо дээрже өске төөгү-дүр.

Даш-оол КАРА-САЛ (Хомушку), иштики херектернин хоочуну.

Чылдар болгаш кижилер

КОЖАЛАРЫМ

Бис аныяавыста Авиация кудумчу-зунга өрт кезээниң бир азыынга чурттап турдувус. Ынчан кончуг аныак, 40 хар үези боор бис.

Бисти дээскиндир суурувустун хоочун чурт-такчылары чурттап турганнар. Бис оларны хүндүлээр, эдержир турган бис. Эге-ле эжитеш черде Самдан Семен Начынович, Калдар угбавыс. Оларнын артында Орук эргелелинин даргазы Найдан Маскырович, өөнүн ишти Дукеевна. Оларнын артында Чооду Миндирья Самданович – хөгжүмчү хөглүг иревис. Кудумчу кежилдир дужувуста Оюн Дарма Шойбанович, Оларнын адаанда кожун прокурору Мижит Донгак Серенович, бир ийинде хоочун судья Сарбаа Василий Чалчыкович олар-биле кожа-хелбээ чурттап чордувус.

Бир болган таварылганы сактып көрейин. Эң бичии уруумну божуур дээш эмчиге чыдыр мен. Кыжын чүвө, ынчан божудулга бажыңыга Смирнов дээр шыңгызы хөлчок эмчи оол ажилдап турган, улус-биле харылзаа-даа туттурбас, ужураштырбас. Санитарка мени кады дээн, чедө бээримге, Калдар угбам меңээ дүжүп келгени ол. Меңээ сагыш човап, сумкалыг келди. Оон сумказындан кызыл өңнүг шилдиг чүвө сунупкан. Мен өскээр билгеш, дүргөн-не шыгжап алдым. Элдептиин! Угбам чүгө меңээ кызыл арага эккеп бээр ол деп-ле, ынчап турувуста эмчи-даа келген, угбам-даа чоруй барган.

Палатага келгеш, демги чүвемни чазып көөрүмге, киш-кулаа-биле хайындырган дыка чаагай ханды болду. Соокка алыскан кижиге деп өөрүм сүмелээрге, кызып иштим. Ишкенимнин соонда 2 хонгаш-ла кыс уруг божуп алдым. Угбавыс эм ояттар чыыр, кадырар чаңчылдыг кижиге. Честевис шоолуг чүвө ытта-вас, бажыңыга кирерге, хүлүмзүрүп каар. Кожан божуптарымга, база-ла демги угбавыс керним Зинаида Очур-ооловна-биле мени үндүрүп алдылар. Ажы-төлү шуптузу дээди эртемниг болган. Угбавыс бурганнай бээрге үдешчик мен.

Оларнын артынга Орук эргелелинин начальниги Николай Маскырович Найдан чурттап турган, езулуг-ла коммунист, ажылы дээш тынын садар. Ол кожамнын аайы-биле орук черинге ажилдаан ийик мен. Николай дээр олгу-биле мээң оолдарым аажок ойнаарлар чүвө... Маскыровичиниң улуг уруу Хирбээ Николаевна Кызылдың 2 дугаар школазынга улуг башкы турган, амгы үедө хүндүлүг дыштанылгада олурар. Хөглүг кожавыс Миндирья Самданович Орук черинге ажилдап турда, парторг байырлалдар халас эрттирбес, эпчок-даа чүүлдү, эки-даа чүүлдерни организациястар иревис ол турган. Аныяанда Москвага КУТВ-ка өөренип тургаш, дайын эгелей бээрге, өөрү-биле кады Москваны камгалажып турганын хөөрей бээрге, дыка солун. Хөгжүм аймаанга шуптузунга хаан, ылаңгыя шериг оркестринин башкарыкчызы чораан.

Бир кожавыс улус судунун шииткекчи Сарбаа Василий Чалчыкович, эрткен-барган төөгү сүрер, мээң өөм ээзи ол даргадан элээн хөй чүүлдерни дыңнап алган. Сөөлгү Амбын-Ноян салгакчызы Ланзын Ликтанын дүжүлгеге олуртуп турганын көргөни чугаалаар хоочун. Оон ыңай Берт-Дагга турда хүрээниң ажилдакчылары туң этсирин дыңнааш, хүрээге чүгүрүп келгенин хөөрээр чораан. Чалчыкович бажыңындан чедип келгеш, Эрт черинге калган кижим-биле эрткен төөгү сүрерлер. Мен аныак кижиге, олар хөөрежи бээрге, чалгаарай бээр турган мен. Оларнын төөгүлээн чүүлдери менде бар, архивте шыгжап алган мен.

Кудумчу кежилдир кожоларым Дерме Шойбанович, Наталья Чалзыповна. Ол иревис аңчы кижиге, келгеш, сартыын биске амзадыр. Мээң кижим-биле бир катап кады аъттанганнар, ол ирейниң эрестиин, исчизин магадап келген. Донгак Серенович Мижит Өвүр чурттуг хевирлиг, чоок төрелдери Шывыктар, оларнын агымы-биле чоок эдержип чордувус. Республика прокуратуразынын шылгараңгай ажилдакчызы олар турдулар. Өөнүн ишти Шойдак Лопсановна – бухгалтер. Серенович бистинге ажилдап келирде дас кара баштыг, кончуг шевергин, чаңгыс сөстүг ажилдакчы турду. Бистен аътанып чоруурда буурул баштыг өгбө апарган, хүндүлүг дыштанылгаже үдеткен. Барган чуртунга четкеш, пенсионерлер даргалап ажилдап турган деп дыңнаан мен. Чоокку чылдарда уйнуу Анатолий Мижиттин огул бистинге полиция начальниктеп ажилдап келген. Дыка-ла солун хүндүткелдиг кожоларымнын үлегери, чалгыны-биле орук-чириивис чандыр баспайн, ынак суурувуста, олар дег хүндүткелдиг төөгүл чоруурувус бо ыйнаан, эргим чуртташтарым.

КЛАРА ЧИЦМИТ.

Тес-Хем кожун, Самагалдай суур.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

Уяанныг эмчилерге
мөгөйиг

Июль 31-ниң аяс чаагай эртенинде, 9 шак чедип турда, ажилдаары-биле кабинетимге чедип келдим. Чартык шак хире олурумда, хенертен карактарым караңгылап, хөңнүм булганып эгелээн, чикти-ле кончуг. Ам канчаар боор аайын тыпайн, арыг-агаарже үнер-дир дээш, дашкаар үнүп келдим.

Байдалым мырыңай дорайтап эгелээ. Чурттап орар бажыңым ажилдан ажырас болгаш, арай боорда кылаштап эгелээ, чыдыптым. Үр-даа болбаанда туруп эгеледи. Кайгап ханмаан мен, туксуз хан үнгеш турар. Чоорту шуут тиг, кара өңүг апарды. Хөөредиг чок чыгыгы үнген боор. Ол аразында үнүп дуза чедирер эмчилерни база ыргыткан чүве.

Бажым дээскинип, угааным бала-хамык-ла коргунчуг бодалдар мени эл-ле тур. «Мынча хей хан кижиниң ичинден кайыын кээр чоор, өлүм деп бо-дур. Хенертен мындыг база бо-чүве-дир. Ийи чараш кызымны, ийи танчыг оолдарымны, уйнуктарымны, үр авамны, дөргүл-төрелимни-даа пүгү катап көрүп ап четтикпес-тир мен, кижик чок, кончуумну»... дээш оон-даа бодалдар-ла хей.

Чурттаанда дүрген дузаның эмчизи Ляцаевич чедип кээп, мени Тес-

Хем кожуун эмнелгезиниң хирургия салбырына чыттырды. Байдалым бергежи кончуг боорга, Кызылдан санавиация чалапканнар. Вертолет-биле эндоскопист анык эмчи Дүгер Анатолевичке баштаткан эмчилер ужуп кээп, менде кызыл-өөш язвазы чораанын, ооң хенертен чарлы бергенин тодараткаш, хей янзы эмнер берип, хан дамдылаткан ачызында деткерлип үнүп келдим.

Кижилерниң кадыкшылы, амы-тыны дээш уйгу-чыдын, дүн-хүн чок ажилдап, бараан болуп чоруур Тес-Хем кожуун эмнелгезиниң дүрген дуза чедирер албанының эмчизи Юрий Чайбарга, кол эмчи Айнура Кууларга, хирург Артыш Шогжалга, ординатор Соян Аралчынга, медбрат Шолбан Ламажапка, медсестра, санитаркаларга, ылаңгыя Аялга Оюнга черле ниитизи-биле эмнелгениң коллективинге база Кызылдан барган эндоскопист Дүгер Анатолевичке база ооң-биле кады келген эмчилерге курлак чедир мөгөйиг, ажил-ижинге чүгле экини, амыдырал-чуртталгазынга кезээде өөрүшкүнү, аас-кежикти, ак орукту күзээр кижидир мен.

Бодум авам база улуг эмчи, «ТР-ниң кадык камгалалының алдарлыг ажилдакчызы» атка чедир ажилдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген кижидир болгай. Эмчилерниң мога-шылап чок ажил-үлүзүн бичимден тура көрүп өскөн, билер, үнелээр мен.

Четтирдим, буяныг эмчилер!
Аэрома ОНДАР.

Дузадан кадаал

КАЙДА ЧОР СЕН,
ДУҢМАМ?

Республикада эң нептереңгей болгаш хей номчукчуларлыг «Шын» солунуң редакциязынга дилег чагаа бижип олур бис. Херектиң ужуру мындыг: Бистиң төрөл аймаавыс Улуг-Хем кожуунуң Арыскан сумуздан укталып үнгөн.

Мээң улуг акым Хураган-оол Наважап чаавам-биле кады 4 ажы-төлдүг болганнар. Акым, чаавам аарааш чок апарган соонда, уругларын школа интернатче чорудупкан.

Оларның хеймер оглу Чыргал-оол Хураган-оолович Наважап 1973 чылда төрүттүнгөн. Кажан өскүс арткан чаш оол 1 хар 3 айлыг турда республиканың уруглар бажыңындан бир өг-бүлө улус азырап алгаш барган.

Ам ол дуңмавыс 45 харлыг. Канчап-даа келирге хан төрүн киживис дөмөй-ле биске эргим. Чыргал-оолду тып алгаш, ооң-биле кады аралажып, эдержип чурттап чоруур бодалдыг бис.

Республиканың ажаалда-тежээлде Төвү азырандыга берипкен чоок киживис дугайында айтырып, сураглаарымыска, биске медээ бээрден ойталап турар. Бистиң бо дуңмавыс дугайында кым чүнү дыңнаан, билирил, бисче телефоннап долгаарын диледивис.

Любовь Тюлюшевна
САГААНДАЙ.

АВАМ МАНААН

Ырак черге чорук чорааш,
Ынак чуртум сакты бээр мен.
Аалымда сагыш човап,
Авам мени үрде манаан.

«Багай оглум канчап чор» деп,
Бодалдарга алзывыткан,
Дүнелерде удувайн,
Дүвүрөп-ле чыдыр боор сен.
Ажы-төл дээш кезээ шагда
Амыр-дыжын уттуп алыр.
Өртемчейде ием ышкаш
Өске кижик тыппас-тыр мен.

ЧАЛГЫННАЛ-ЛА!

Хөглүг, чазык шырай-арның
Хүлүмзүрүүн хүн дег чайнаан.
Төрүн чонга бараан болган
Төлөптүг-ле Дырткы Монгуш.
«Хайыраан бот» деп шивиске
Хам-оолду ойнап тургаш,
Оптук-кажар аажы-чаңын
Олчаан хамнааш, адың алгаан.
Тывызыксыг чечен чугаан
Арат чонун дыңнап ханмас.
«Тывавыстың улустуң» дээн
Алдар-адың улам бедээн.
Уран сөзүң дээжизин
Улус-чонун магадап чор.
Сүмбер-Уула тайгазы дег,
Сүзүң бедик, чалгыннал-ла!

Көк-оол САЛЧАК.
Бай-Тайга кожуун.

Чүрээм күжүр кадык чорза,
Чүс-даа чылда чурттаваас бе?
Өөкүй чүрээм кадык болза,
Өй-ле чылда чурттаваас бе?

Кызыл хоорайның Гагарин кудум-унда ийи каът бажыңның адаккысында бир-ле дүне шып-ла шыпшың, а-мында өрээлдерде аарыг-аржыкка турган эр, херээжен өөкүй кижилер ору удуп дыштанган, улуг аарыгга ырышканнар орта-ла удувайн, шала ум човууртап каап чыткылааннар. Ол душта эмнелгениң үр үеде ажил-келген арга-дуржулгалыг эмчи разы Алефтина Николаевна Чадаа о палаталарда аарыг кижилерни аарап, карак баспайн, кандыг-даа и-шимээн үндүрбейн тура хонган. Овулаңга туттурган чонунуң, харын-экизи көргөн, чүгээр чиик-чаагай хон-инга хоочун эмчи сестразы Алефтина Николаевнаның сагыш-сеткили оожур-дежурныйлаашкыны менди-чаагай анынга өөрүп, бодунуң ээлчээн да-ында ажилдаар хүндүскү сестрага м езугаар хүлээди берген.

Эмнелгениң дужунда поликлиника шала үстүү талазында божудул-ажыңының соңгазы дүн-хүн ди-чырып тургулаар, оларда база-ла уң кады дээш ажил-иш дөмөй-ле тышкыныг. А мында, ийи каът элгеде, барып-барып кижилерниң «медикчи» кол органы – чүлдү-чүрээп, шала чыргадаан чүректерни «най» каап турар эмнелге бо-ла ай. Республиканың 2 дугаарлыг кар-югия салбырының дугайында кыска малымның эгези бо-дур ийин, эргим чукчу.

О салбыр үндезилеттинип тургус-анындан бээр удатпас 50 чылдаан аралалын демдеглээр деп турар. Эн чылдарның дургузунда ол та кижилерниң чүлдү-чүрээп эмнел, «нап», амы-тынын камгалап алган, ону салаа басып санаары болдун. Барык-ла бир дугаар чонунуң кан-камгалаар, эң-не нарын аар-берге илгаларың бирээзи болур чүректин аңгы аарыгларын эмнел-домнап ту-ачы-дузалыг эмнелгениң бирээзинге дып турар.

Ге дээрзинде бо салбыр 10-15 хире ик кижилерни чыттырып эмнээр орун-ыг турган. Оон чоорту чүрек-дамыр илгаларын эмнээр тускай эртемниг эмчи-лар немежи, орун-дөжөк көвүдөп, ырың материалдыг баазазы сай-ып эгелээн.

Албырны баштайгы тыва кардиолог, Тываның улустуң эмчизи Надежда Ур-ооловна Ооржак (Ондар) үр үеде

50 чылдааныңга уткуштур

ЧҮРЕК «КАҢНААР» ЭМНЕЛГЕДЕ
(Чурумал)

Дугаары 2 кардиология салбыры.

башкарып, удуртуп келген. Ам Надежда Соскур-ооловна анаа эмчи болуп ажил-давышаан, бодунуң арга-дуржулгазын анык эмчилерге хүн бүрүде дамчыдып берип турар. Ол та чеже-чеже акы-дуңма төрөл чонунуң амы-тынын камгалап, ка-дыкшылын экижитпээн кижик, ону санап түңнээри белен-не болдунмас.

Ам ол салбырны анык эмчи Рада Сүге-Маадыровна Соян билдилии-биле удуртуп турар. Салбырда дээди эртем-ниг эмчилерден Шораана Май-ооловна Ооржак, Ай-Суу Өнер-ооловна Бады, ортумаак эртемниглерниң аразындан хоочун эмчи сестралары Алефтина Ни-колаевна Чадаа, Екатерина Көкеловна Донгак, олардан анык сестралар Галина Мижит-ооловна Дагба, Рутам Чылбар-ооловна Монгуш аарыг кижилерниң, коллективиниң хүндүткелин чаалап ал-ган, мурнуку одуругда макталдыг ажил-дап турарлар.

База олышкаш салбырдакы үрүңү иштинде ажилдап келген, ам хүндүлүг дыштанылгада улуг сестра турган Нина Андреевна Комонинаның өөреникчизи, ында 16 чыл чедир ажилдап турар улуг сестра Мөңгүнмаа Хүлер-ооловна база-ла макталдыг ажилдавышаан, аныктар-ны уштап-баштап, бодунуң арга-сүмезин кадып турар. Эмнелгеде 19 санитарка кыс аарыг кижилерни ак сеткилдий-биле карак кызыл аажы-тежээвишаан, ниити арыг-шеверни шыңгыы туду-п турарлар. Санитаркаларның иштинден Ремилия Владимировна Чыкай эки сет-

кил-биле эриг баарлыг езу-биле албан-хүлээлгезин ак сеткилдиг күүсетпишаан, чонунга макталдыг бараан болуп турар.

Тываның ол-бо булуңнарындан, ха-рын-даа республикадан дашкаар-даа келгилээн чүрек-дамыр аарыгларындан бачыдап бергедээн кижилерни доп-дораан хемчээп ап, шинчип-көргөш, салбырның барык-ла 60 хире орунна-рынга чыттырып, оларның дайынчы бай-дал-биле ажилдап турарын демдеглээр апаар. Чамдык таварылгаларда орун-дөжөк чедишпейн баарга, коридорга-даа чыттырыптарлар. Уе-човуурлуг келген кижилерге шалыкыны-биле онза чугула эмнээшкенин чорудуп турарындан кижилерниң хораар таварылгалары шоолуг-ла болбайн турар.

Салбырга чүгле чүрек аарыгларын эмнел турар эвес, өске-даа аарыглардан чыргадааннарны катый-хаара эмнел, буяныг үлө-херекти кылырлар. Эмчи-лер чүректин хоочураан аарыгларындан аарааннарны үе-үлөп салбырга чыт-тырып, эмнээшкенин курстарын эрттирип, арга-сүмелерин берип турарлар. Соңгаар хоорайларга кестирип эмнедир кижилерни баш бурунгаар белеткээр, план езугаар ажилдарны чорудуп турарлар.

Ында кескү агитация, эмнелгениң ук-төөгүзүн көргүскен чуруктар астынган, аарыг кижилер ортузунга лекция, бесе-даларны чорудары чаңчыг апарган. Бо эмнелгеде козек-козек эмнээшкени (курс) эрткеш, Кызыл хоорайдан Алдын-оол Кенден, Маадыр Ооржак, Би-Хемниң

Сөөш суурдан Лев Дендий, Каа-Хемниң Суг-Бажындан Өшкүлүг Өлчей-оол, Өвүрнүң Солчур суурдан Чкалов Куу-лар, Сүт-Хөлдүн Кара-Чыраадан Сергей Ондар оларның кадыкшылы экижи, буяныг эмчилерге өөрүп четтиргенин илередип турарлар. Ында санитарка кыс Ольга Өктековна Ооржак өске эш-өөрүңгө үлөгер-чижээн көргүзүп, аарыг кижилерни ажы-төлү дег, дүн-хүн дивейн, сагыш човангыр ажаап-тежээп турар.

Демдеглел дептерин ажил көөрге, янзы-бүрү мергежилдиң кижилери авы-ралдыг эмчилерге өөрүп четтиргенин илередип каан болур чорду. Эмчилер ында эмнедип чыдар эр, херээжен улустуң ханының базышкынын, ниити байдалын дүне-даа, хүндүс-даа доктаа-мал хайгаарап турарлар. Аккыр халат-тарлыг, адак-бышкаа чиик эмчилер арат чонунуң амы-тынын камгалап алырынга кезээде дайынчы белеткелде турарлар. Кижик бүрүзүнүң «шимчедикчизи», «мото-ру» болур чүлдү-чүрээп «дарганнары», аксы-сөзү чымчак, эвилең-ээлдек авы-ралдыг эмчилерни алгап мактавайн, ам кымны алгап мактаарыл.

Эмчилерниң хайгааралында аарыг улустуң аш-чем талазы-биле хандырыл-газы хоомай эвес. Хүнде ниитизи-биле үш катап чөмгөрер. Харын-даа ногаа аймаандан, сүттен кылган немелде чем-нерни берип турар. Ижин-баары багай кижилерге таарышкан чемнерни бээрлер. Амданныг-сүзүңнүг аш-чемге аарыг кижилерниң сеткили өөрүвейн канчаар. Эмнелге аарыг улуска таарымчалыг болза-ла, оларның сегииринге эки дээрзи билдингир-ле болгай.

Хайым чонунуң кадыын «каңнаар» кардиолог эмчилерниң карактары хоюг, каттыраңнап хүлүмзүрүп чоруур. Эмчи кижик хүлүмзүрүп, чазык чаагай болур-га, кижиниң өөрүшкү-маңнайы хайнып, артында-ла чиик сергек апаар ышкажы-гай.

Акы-дуңма төрөл чонунуң кадыын кам-галаар база бир ынаныштыг кардиология салбырының эжи кайы-даа үеде ажык турар. Аккыр халат кеткен ажык чаңыг эмчилер аарыг-човулаңга таварышкан чонун эптиг-ээлдек хүлээп алырындан кажан-даа чажам дивестер.

Чүрээвисти камнаалыңар,
Чүүден артык камнаалыңар.
Хайыраан-на чүрээвисти
Катап-катап камнаалыңар!

Бораш ОНДАР.
Сүт-Хөл кожуун.

Чурукту эмнелгениң архивинден
алган.

Декабрь 4-тен 7-ге чедир «Мөңгүлек» спорт залында элээди оолдар, уруглар аразында республика чергелиг бокс маргылдаазы болуп эрткен. Аңаа бүгү кожууннардан шилиндек командалар киришкен.

Маргылдааны байырлыг чыскаал-биле эгелзэн. Тываның болгаш Россияның ыдык ырларында үдеткен туктарны көдүрген соонда, кол судья Тываның Бокс федерациязының даргазы Шолбан Дандар маргылдааны ажиткан.

Бо маргылдаага Кызылда Президентиниң кадеттер училищезиниң оолдары кирип келгени онзагай болган. Оларның кижизидикчи башкылары кикбокска Тываның баштайгы делегей чемпиону Аяс Соян биле Экер Чоодур өөреникчилери дээш сагыш човап, келир чылын моон-даа эки белеткелдиг кирип дээрзин бүзүредип чугааладылар.

Айслана Дугар-оол.

База бир онзагай чүүл — ыраккы Мөңгүн-Тайга кожуундан хей оолдар, уруглар бокска сундугуп, маргылдааларга кирип турары. Ол дээр-ле Тыва бокс спортунуң сайзыралы көстүп турар дээрзин демдеглевес аргажок.

Түннел оюн чидиг дошкун, дүшкүүлүг болган. Бичи кыс спортчуларның күштүглери тергидеп, кил аайы база ниити команда аайы-биле тиелекчилер илереп келген. Команда аайы-биле кыс уруглар аразында 1-ги черни ЦСКА командасы, 2-гизин Каа-Хем кожуун, 3-кү черни Мөңгүн-Тайга алган. Тиелекчи командаларга кубоктар болгаш шаңналдарны тывыскан.

Тиелекчилер аразындан бичи спортчу 12 харлыг Айслана Дугар-оолду сонургап демдеглекседим. Ол Тес-Хемниң Берт-Даг ортумак школазының өөреникчизи. Айсланың ачазы Альберт Шагаачы маргылдаага уруун деткир дээш келген болду. Бирги чер алган Айсланага байырым чедирип, ам-даа хей-хей тиелелгелерни, чедишкенин күзедим.

Тывада бокс

ЭРЭС-КАШПАГАЙЛАР ИЛЕРЭЭН

Тываның Бокс федерациязының даргазы Шолбан Дандар биле Анжелика Куулар.

ТР-ниң Олимпийжи курлавырларның спорт школазының тренери Аян Ховалыгның өөреникчизи Анжелика Куулар бо маргылдаага чараш оюну көргүстү. Анжелика Кызылдың 8 дугаар школазының өөреникчизи. Ол 4 чыл дургузунда

кикбокс секциязынга өөрөнгөш, ам бокс секциязынча шилчезен. Ада-иези Ольга, Демир-оол Кууларлар уруунуң шилип алган спортун чүгле деткирлер. «Тренеримниң берген даалгаларын кы-зымаккай күүседип, күш-шыдалымны

үргүлчү быжыктырып турар мен. Тренерим чүгле бокстуң чажыттарында өөрөдир эвес, башты, мээ-медерелди база үргүлчү сайзырадырын өөрөдип турар» — деп, Анжелика чугаалады.

Кыс уруглар аразында адаан-мөөрей соонда оолдарның түннел оюннары эгелзэн. 30 ажыг оол кил аайы-биле үш раундуга демисешкен түннелинде тус-тузунда тиелекчилери илереп келген. Маргылдаага эң-не эрес-кашпагай, күштүглери тергидезен. Бирги черге «ЦСКА-Тыва» командасы, ийгизин Тес-Хемниң оолдары, 3-кү черни Кызыл кожуунуң командасы тергидезен.

Сөөлгү чылдарда Тывада бокс спорту сайзырап турары көскү. Ол чүнү көргүзүп турарыл дээр-ле кожууннарда болгаш найысылалда спорттун бо хевириниң тренерлериниң мергежиленин өзүп, спортчуларны эки белеткеп турарын көргүзүп турар-дыр. Тренер кижиниң база бир кол талантызы — аныяк өзүп орап спортчулар аразындан салым-чаянныг оолдарны шын шилип билири. Ындыг тренер башкыларга Каа-Хем кожуунуң хоочун боксеру Геннадий Наксылды, Тес-Хемден Самед Чимбияны, Эрзинден Чаян Соянны, Таңдыдан Омак Шоолайны, Олимпийжи курлавырларның спорт школазындан Аян Ховалыгны, «ЦСКА» клубундан сурагыл спортчулар Саян Санчатты, Рудольф Монгушту, Шолбан Дандарны хамаарыштырып болур.

Арслан АРАКЧАА.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

ХАМААТЫЛАРНЫ ХҮЛЭЭП АЛЫР ДУГАЙЫНДА

2018 чылдың декабрь 19-тун хүнүндө 13 шактан 14 шак 30 минута чедир Россия Федерациязының Истелге комитетиниң Тыва Республикада истелге эргелелин удуртукчузунуң оралакчызы Шаронов Евгений Викторович Өвүр кожуунуң Хандагайты суурнуң Октябрьская кудумчузунуң 31 дугаарлыг бажыңга хамаатыларны хүлээп алыр.

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию Чаа-Хольского района поступило заявление от гр. Российской Федерации, Чаш-оол Андрея Геннадьевича о предоставлении земельного участка в аренду сроком на 49 (сорок девять) лет из земель сельскохозяйственного назначения с видом разрешенного использования для ведения личного подсобного хозяйства на полевых участках, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, местечко «Кожээлиг», общей площадью 25000 кв. м. с кадастровым № 17:14:0502005:133 (Постановление об утверждении схемы расположения земельного

участка от 12.10.2018 №665)

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Чаа-Хольского района принимает письменные возражения по данному заявлению. Заявления принимаются по адресу: Чаа-Хольский район, с.Чаа-Холь, ул. Ленина 8, отдел по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна до 18.01.2019 г.

Начальник отдела по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна Кенден Х.П.

Тываның гуманитарлыг болгаш социал-экономиктиг тускай шинчилелдер институтунуң коллективи институттун директору Буян Алексеевич Донгактын авазы, күш-ажылдың хоочуну, улуг башкы

Клара Демчуковна ДОНГАКТЫН

чырык өртемчейден чарлып чорутканы-биле холбаштыр ханы кажыдалды илередип, эгиттинмес чидириниң ажыг-шүжүүн кады үлежип тур.

солунуң сайтызы: //shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражи: 10358 экз. Үндүрүлгениң тиражи: 3637

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.О. ХЕРТЕК.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб.: 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.О. Хертек — 2-01-35.
Кол редакторнуң оралакчызы Д.С. Монгуш — 2-17-91.
Секретарь А.А. Лагбы — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Л.Б. Очур, С.С. Кужугет) — 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Нийтилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. М.О. Ондар).
Экономика, үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый (редактору А.Д.Б.Түлүш).
Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эргел, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.
Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору А.Н. Соян).
Очулга (редактору А.К. Ооржак).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 4010181090000010001
УФК по Республике Тыва (ГАУ РТ "Редакция
газеты "Шын" л/сч 30126174260)
БИК 049304001 ИНН 1701008465
КПП 170101001
Отделение — НБ Республика Тыва, г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырында хайгаарал талазы-биле
федералдыг албанның Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солуну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртүкзэн.
Херечилелдиндугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» КХН-ге парлан.
(Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның ав-
торларының бодалдары редакцияның туружу-биле
дүүшпей барып болур. Айыттыг саннары болгаш
өскө-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар
боттары харыялаар.

Чагыдылга индекс: хуу хөжүмгө — 11530,
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш катал үнер.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номерни парлаггаже дужааны:
график езугаар — 18.00, херек кырында — 17.00.
Солун келбейн барганда, 2-18-10 телефонне долгаар.